

Գործակատարի հիշատակարանից

Exported from Wikisource on 08/12/20

Գործակատարի հիշատակարանից ^I

→

Ալեքսանդր Շիրվանգաղե

[27]

ԳՈՐԾԱԿԱՏԱՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՑ

I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
X
XI
XII

Գործակատարի հիշատակարանից II →

← [Բովանդակություն](#)

[Ալեքսանդր Շիրվանգաղե](#)

ԳՈՐԾԱԿԱՏԱՐԻ ՉԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՑ ՊԱՏՄՎԱԾՔ

(Նվեր Բաֆֆիի գրականական գործունեության 25-ամյակին)

I

Հագար ութ հարյուր վաթսուսուներեք և ութ թվականի զարնան պարզ և գեղեցիկ օրերից մեկն էր, երբ ես Շ. քաղաքում ավարտեցի իմ ուսման ընթացքը հոշակավոր տեր-Վահակի ուսումնարանում: Այդ օրն ինձ համար այնքան նշանավոր էր, ես ինձ այնքան ուրախ և բախտավոր էի զգում, որ անշուշտ նրա ամեն մի ժամը պիտի տպավորված մնա հիշողությանս մեջ մինչև կյանքիս վերջը. Չորս տարի շարունակ տեր-Վահակի ձեռքում տանջվելուց հետո, չորս տարի նրա բարբարոսական ֆալախկայի տակ չարշարվելուց հետո, բնական է, որ ինձ անսահման բախտավոր պիտի համարեի այդ օրն, երբ, վերջապես, ազատվել էի անխիղճ տերտերի ձեռքից: Էլ ինչ երկարացնեմ, ես թևեր չունեի, որ ուրախությունիցս թռչեի, երբ հորս գնած մի ֆունտ թեյն հանձնելով տեր հորն իբր շնորհակալության նշան ինձ տված կրթության համար, վերջին անգամ համբուրեցի նրա կոշտ ու զարհուրելի ձեռը և դուրս թռա ուսումնարանից:

Ես մեր տան հերոսն էի այդ օրը, ոչ ոք իմ եղբայրներից կամ քույրերից իրավունք չունեի որևէ կերպով դիպչել իմ քեֆին: Ամենքը դեպի ինձ սիրով ու հարգանքով էին վերաբերվում: Եվ ինչպես կարող էին չհարգել, քանի որ նրանց մեջ ամենակրթվածը և ամենագիտունն ես էի: Քանի որ ամբողջ ճարտասանությունն և Նարեկը գլխից մինչև վերջն անցել էի: Բոլորը, հավաքված իմ շուրջը, փայփայում էին ինձ: Մայրս իսկույն ինձ համար սկսեց պատրաստել իմ սիրած կերակուրը, հայրս խոստացավ հենց այն օրը գնել ինձ համար մի նոր արխալուղ: Մի խոսքով, մեր ընտանիքի մեջ այդ օրն անխտիր ամենքի սիրո և փառաքչանքի առարկան ես էի: Ամենքը ինձնով էին զբաղված, ամենքը աշխատում էին ինձ հաճոյանալ ամեն կերպ: Իսկ ես, ինչպես վայելում է հերոսին, աշխատում էի պահել ինձ խիստ լուրջ և վեհանձն, սեփական արժանավորության զգացմունքով լեցված:

Հայրս, չնայելով յուր աղքատությանը, այդ օրը խիստ առատաձեռն էր դառել: Նա հրամայեց մորս, բացի իմ սիրեցյալ կերակրից, պատրաստել և՛ մի ուրիշ տեսակ կերակուր: Նա մտադիր էր այդ օրը հրավիրել մեր բարեկամներից մի քանիսին՝ յուր անդրանիկ որդու ուսման առիթով կատարվող ուրախության մասնակից լինելու, միևնույն ժամանակ, խորհրդակցելու նրա ապագայի վերաբերմամբ:

— Հարկավոր է, ա՛յ կնիկ, հենց այսօր որոշել, թե այսուհետև ինչով պիտի պարապի Խաչին: «Օ՛րե՛ծի երկաթը, քանի որ նա տաք է», — ասում է առածը: Պետք չէ թույլ տալ, որ նա մի օր անգամ անգործ մնա, կարող է ծուլանալ ու այնուհետև դժվար կլինի նրա համար մի գործի կաշել:

Մայրս համաձայն չէր հորս մտքի հետ: Նա ուզում էր, որ ես գոնե մի ամիս տանը հանգիստ ապրեի, և փորձեց հակառակել նրա կամքին, բայց ի՞նչպես կարող էր իմ հոր նման մարդու ասածին կինը հակառակել: Նա այնպես գոռաց խեղճ կնոջ վրա, որ սա տեղն ու տեղը լռեց ստրկությանը, ինչպես ամեն ժամանակ: Իսկ ինչ վերաբերում էր ինձ, ես այդ օրն ուրախութենից այնքան շվարած էի, որ չզգիտեի, թե ինչ մտածեմ: Ես բավական էի միայն նրանով, որ, վերջապես, ազատվել էի տեր-Վահակի ֆալախկայից:

Այսպես թե այնպես, մոտեցավ կեսօրվա ժամանակը: Ճաշն արդեն պատրաստ էր: Այն ժամանակ մեր քաղաքում միմիայն հարուստների տներումն էին գտնվում

աթոռներ, սեղաններ և ուրիշ եվրոպական կահ կարասիք, իսկ մեզ նման չունևորները դեռ ապրում էին հին, ասիական եղանակով: Մայրս մեր բավական ընդարձակ սենյակի հատակի վրա տարածելով կապտագույն սփռոցը, ծածկեց նրան զանազան տեսակ համեստ, էժանագին, բայց համեղ ուտելիքներով և մրգեղեններով: Հայրս սպասում էր հյուրերին, իսկ ես անհամբերությամբ քիչ էր մնում, որ տրաքեի: Այդ օրն ուրախությամբ շատ դես ու դեն վազվզելով, հոգնել էի և սաստիկ քաղցել: Ես գայլի ախորժակով սպասում էի այն րոպեին, երբ պիտի ձեռքս հասցնեի իմ սիրած կերակրին:

Վերջապես, հյուրերն եկան և ամենքը, առանց երկարացնելու, ծալապատիկ շարվեցին փափուկ միևնույն Նշանավոր էր այդ օրը: Ես այն ժամանակից միևնույն այսօր էլ չեմ մտաբերում իմ կյանքում մի այնպիսի զվա

— Ո՛ր որ լինիս, ինչ գործի որ կաչես, — ասաց նա, — աշխատիր քեզանից մեծերի հավատարմությունը գրավել դեպի քեզ խոնարհությամբ, լռությամբ: Առաջին քո հոգսն լինի մեծերիդ աչքում սիրելի դառնալ, փաղաքելով, կեղծավորելով, շողոքորթելով: Չթույլ տաս, որ քեզ խաբեն, բայց աշխատիր, որ ամեն ժամանակ ինքդ ուրիշներին խաբես քո խելքով: Այնտեղ,

ուր տեսնես, թե մի կոպեկի անգամ շահ ունիս, ամեն միջոց գործ դիր այդ շահը չկորցնելու: Վնաս չունի, հարկավոր եղած ժամանակ սուտ էլ ասա, միայն թե մեջտեղ շահ ունենաս: Վերջապես, միշտ մտաբերիր Քրիստոսի պատվերը. «Եղեք խորամանկ, ինչպես օձ, իսկ միամիտ՝ ինչպես աղավնի»:

Այս խրատը խիստ երկար ու բարակ էր, զարդարված զանազան առակներով: Բայց ավելորդ եմ համար ճաշը վերջանալուց հետո հայրս իսկույն և եթ առանց երկարացնելու խոսք բաց արավ հյուրերի հետ իմ ա

— Դու ինքդ, պ. Մարութ, — դարձավ նա դարբնին, — մեր քաղաքի ամենաառաջին արհեստավորն ես համարվում, բայց ինչ ես առաջացրել մինչև այսօր, երբ կյանքիդ մեծ մասն արդեն անցել է: Ի՞նչ ես առաջացրել, ասա տեսնեն, որ ուրիշներին էլ խորհուրդ ես տալիս արհեստ սովորելու, — շարունակեց նա տաքացած: Չնայելով, որ անդադար ծանր մուրճը ձեռքումդ, կրակի առաջ, ոռաջ, արյուն քրտնքի մեջ, տաք երկաթը ծեծելով գիշեր-ցերեկ

չարչարվում ես — ընտանիքդ շաբաթական մի անգամ տաք կերակրի երես չի տեսնում: Չէ՛, ես հակառակ եմ ամեն տեսակ արհեստներին և եթե ես որդի ունենայի, թեկուզ ինձ սպանեին, նրան չէի թողնի, որ արհեստավոր դառնա: Արհեստը, բացի նրանից, որ նյութապես չի ապահովում մարդուս, մինչև անգամ բթացնում էլ է նրան: Ինչի՞ է նմանում արհեստավորը մի հասարակության կամ հանդեսի մեջ, հը՛ր. . . դարմանով լցրած տոպրակի: Նա ոչ կանոնավոր կերպով խոսել գիտե, ոչ էլ յուր անձը մաքուր պահել: Արհեստը մարդուս չի կրթում, այլ մի տեսակ կենդանի է դարձնում:

Այդ կծու նկատողությունը արհեստի վերաբերությամբ մանրավաճառ Թորոսը, կարծես, հենց դիտմամբ էր անում, որ խեղճ դարբնին վիրավորի: Դարբնին խիստ անոթխած մարդ էր: Լսելով այդ կոշտ խոսքերը, կարմրեց և ոչինչ չկարողացավ պատասխանել:

Երևում էր, որ ինքն ևս զգում էր յուր ոչնչությունը հպարտ հակառակորդի առաջ:

Հայրս երկար վիճաբանությանը վերջ դնելու և հարցը միանգամից վճռելու համար հարցրեց .

— Այժմ, պարոններ, ասացեք, ինչ խորհուրդ եք տալիս Խաչիի համար, ինչ պարապմունքի տամ նրան, որ մարդ դառնա:

— Վաճառականության, — պատասխանեց ամենից առաջ մանրավաճառ Թորոսը:

— Բայց վաճառականության համար ախար փող է հարկավոր, իսկ ես, ինչպես գիտեք, աղքատ մարդ եմ:

— Տուր նրան մի հարուստ վաճառականի խանութ գործակատարի պաշտոնով, նա այնտեղ առևտուրը քիչ թե շատ սովորելուց հետո, ինքը կարող է վերջ ի վերջո սովորել փող ձեռք բերելու հնարը և ժամանակով վաճառական դառնալ: Միայն հարկավոր է համբերություն ունենալ, ուրիշ ոչինչ. . .

— Այդ ինչպե՞ս կարելի է, էլի ես չեմ հասկանում, թե դատարկ ձեռքով մարդ ի՞նչ կարող է անել, — հետաքրքրվեց հայրս, իսկ որ

չկարողանալով Թորոսի խոսքերից բան հասկանալ:

— Աշխարհում անկարելի բան չկա, — հակառակեց մանրավաճառը:

Ես ինքս տասը տարի մի մանրավաճառի մոտ գործակատար եմ եղել դատարկ ձեռքով. ինչպես տեսնում եք, ինքս այսօր մանրավաճառ եմ և, փառք աստուծո, մոտ տասը հազարի կարողություն ունիմ: Բայց ես դեռ ոչի՛նչ, համեմատելով ուրիշների հետ: Մտիկ տվեք մեր քաղաքի ամենաերևելի վաճառականներին, նրանցից ո՞ր մեկն է լիք գրպանով եղել առաջ: Ամենքն էլ իրենց ժամանակին գործակատարներ կամ խանութի ծառաներ են եղել, իսկ այժմ ամեն մեկը հարյուր հազարների առուտուր է անում: Վաճառականությունը մի այնպիսի գործ է, որ ինքն է սովորեցնում սիրողին փող աշխատելու հնարը. հարկավոր է միայն գտնել նրա գաղտնիքը, այնուհետև ամեն ինչ ինքնուստիճյան հեշտանում է:

— Ի՞նչ գաղտնիք է այդ, պարոն Թորոս, — հարցրին բոլորը գրեթե միաբերան:

— Ձեզ համար արդեն ուշ է հասկանալ այդ գաղտնիքը, ձեր ժամանակն արդեն անցել է, իսկ Խաչին կարող է շուտով հասկանալ: Թող միայն սիրով դիպչի գործին և թող սրանից առաջ իմ տված խրատներն յուր ականջում միշտ պահի, երբեք չնոռանա, այնուհետև գաղտնիքը հեշտությամբ կպարզվի:

Մինչդեռ նրանք այս վիճաբանության մեջ էին, ես ևս սկսել էի արդեն մտքումս խորհել իմ ապագայի մասին: Մանրավաճառ Թորոսի խոսքերն ինձ համար խիստ խորհրդավոր էին. ես չէի հասկանում այդ խոսքերի նշանակությունը: «Այն ինչ գաղտնիք է, որը կարող եմ գտնել վաճառականության մեջ», մտածում էի ինքս ինձ: Այդ գաղտնիքը սկսեց ինձ խիստ հետաքրքրել, այնպես որ փոքր էր մնում, որ ես համարձակվեի բերան բանալ և խնդրել հորս, որ նա հետևի Թորոսի խորհրդին և թույլ տա ինձ մտնել գործակատար մի վաճառականի մոտ, որպեսզի իմանամ, թե ինչու՞ն է կայանում փող ձեռք բերելու գաղտնիքը: Բայց ես ինչպես կարող էի բերան բանալ իմ մեծերի մոտ: Այդ կլինեի իմ կողմից մի աններելի հանդգնություն, և ես հեշտ չէի պրծնիլ հորս ձեռքից: Բարեբախտաբար, առանց իմ

միջամտության, բանը փոխվեց իմ ցանկացածի համաձայն: Երկար վիճաբանություններից

րից հետո ամենքը, իհարկե, բացի դարբին Մարութից — որը մինչև

վերջը լռություն էր պահում — համաձայնվեցին, որ ինձ համար լավ կլինի մտնել վաճառականական ասպարեզ, քան թե որևիցե արհեստ սովորել: Հայրս վճռեց հանձնել ինձ մեր քաղաքի այդ ժամանակվա ամենահայտնի վաճառական աղա Գուլամյանցների մանուֆակտուրայի մագազինը գործակատարի պաշտոնով:

Թեև ես չգիտեի այն ժամանակ, թե ինչ ասել է վաճառականի գործակատար և ինչու՞ն է կայանում նրա պարապմունքը, բայց խիստ ուրախացա հորս այդ վճռով: Առաջինը, ինձ հետաքրքրում էր մանրավաճառ Թորոսի ասած գաղտնիքը և երկրորդ, ճշմարիտը խոստովանած, երբեք ես հակումն չունեի դեպի որևիցե արհեստ: Ճշմարիտ է, ես այն ժամանակ խիստ տհաս էի, որ կարողանայի ճիշտ գաղափար ունենալ արհեստների նշանակության մասին, որովհետև իմ տասնևյոթ տարին դեռ չէր լրացել, սակայն ուղեղս այնքան էլ անզարգացած չէր, որ չկարողանար գեթ հասարակ համեմատություններ անել: Ես նույն բույսին սկսեցի մտքումս համեմատել դարբին Մարութին մանրավաճառ Թորոսի հետ, ակամա երևակայելով իմ ապագան իրականացած այդ երկու մարդկանց մեջ: Մեկը սրանցից իմ աչքի առաջ կանգնած էր առողջ, չաղ, ինքը մաքուր, հազուստը նույնպես մաքուր և նոր, փորը կուշտ, գրպանը միշտ լիք, հարզանքը և պատիվը հասարակության մեջ համեմատաբար ավելի, որին ամենքը ուշադրությամբ ականջ էին դնում, թեև խոսեր հիմարություն, որը հանդեսներում յուր ընկերների մեջ առաջին տեղն էր նստում, ինչպես և նույն օրը մեր տանը: Մյուսը — նրա մոտ կոշտ ու կոպիտ, միշտ տխուր, դեմքը նիհար, և ժամանակից առաջ պղծված, վիզն և երեսը սևացած, ձեռները քարի նման կոպտացած, միշտ կեղտոտ և անվայելուչ հազուստի մեջ, որը հասարակության մեջ, ինչպես և նույն օրը մեր տանը, ոչ մի հարզանք կամ համակրություն չէր վայելում: Որին խոսելու ժամանակ ոչ ոք չէր կամենում լսել, որ

շատ անգամ ծիծաղի առարկա էր դառնում: Նա գիշեր ու ցերեկ ֆիզիկապես աշխատում էր տնային կենդանուց ավելի, բայց և այնպես, հագիվիսագ կարողանում յուր ընտանիքը

կերակրել: Որքա՛ն գանադանություն սրա և առաջինի մեջ:

Գործակատարի հիշատակարանից ^{III}

I ←

→

Ալեքսանդր Շիրվանզադե

Հայրս հենց առաջին երեկո, մեր հյուրերի ցրվելուց հետո, արդեն

զնացել էր մագազին և այնտեղ իմ մասին խոսել:

Թե ինչ պայմաններով ես պիտի ծառայեի ադա Գուլամյանցների մոտ, որքան ռոճիկ պիտի ստանայի — այս ինձ չհայտնեց հայրս: Միայն, երբ մենք հասանք մագազին, և նա ձեռս բռնելով հանձնեց Մակար ադային, այսքանը լսեցի նրա բերանից իմ մասին .

— Այսահետև, Մակար ադա, էլ սա իմ որդին չէ, այլ քոնը, հանձնում եմ նրան ոտով գլխով քեզ: Վարվի՛ր նրա հետ, ինչպես դու գիտես, միայն թե ժամանակով մարդ դառնա քո ձեռքում:

— Մարդ դառնալը կախված է իրանից: Եթե խոնարհ, դոչաղ, խոսք լսող կլինի, իհարկե, ժամանակով մի կտոր հացի տեր կդարձնեմ, իսկ եթե չէ — մեղքն յուր վզին: Իմ ձեռքում շատերն են մարդ դառել և շատերն էլ մարդ դառնալու մոտիկ են, եթե քո որդին էլ լավ կծառայի ինձ, իմ հրամանները խոնարհությամբ կկատարի, կարող է ժամանակով նրանց նման լինել:

Ադա Գուլամյանցը այս խոսքերն արտասանեց մի այնպիսի անդորր ինքնավստահությամբ և աներկբա եղանակով, որ ես ակամա զգացի, թե կանգնած եմ մի գերբնական ուժի առջև, որը, հիրավի, եթե ուզենա, կարող է ամեն ինչ անել ինձ համար:

Հայրս գլուխ տվեց ու հեռացավ, ես մնացի մագազինում:

Մագազին ասված բանըր մի լայն և ընդարձակ խանութ էր չորս մեծ դռներով և մի քանի պատուհաններով: Նա լիքն էր զանադան տեսակի թանկագին և էժանագին ապրանքներով, սկսած ամենաընտիր արտասահմանյան նուրբ գործվածներից, մինչև Ռուսաստանի ամենահասարակ կտորները: Դեռ մինչև այն օրը կյանքումս տեսած չլինելով այդչափ հարստություն միատեղ, ես բերանս բաց, շվարածի նման, նայում էի այս ու այն կողմ, ինչպես մի գյուղական մանուկ, որ առաջին անգամ մտնելով քաղաք, աչքերը ճրլգած չգիտե բարձրաշեն տներից ո՛ր մեկի վրա դադարեցնե յուր ուշադրությունը: Բայց ամենից

ավելի գրավեցին իմ ուշադրությունը գաստոյկայի վրա շարած ապակյա պահարանների մեջ կանոնավոր կերպով դասավորված զանազան տեսակի ոսկեղենները

և թանկագին քարեղենները, որոնց գրավիչ փայլը, կարծես մի տեսակ կախարդական գորութենով, կաշկանդում էր իմ ուշքն ու միտքը:

Առաջին անգամ այստեղ գրգռվեցին իմ մեջ շահասիրական զգացումներ, և ես սկսեցի հոգով նախանձել աղա Գուլամյանցներին, որոնց բախտը պարզել էր այդչափ հարստություն: «Այս, եթե ինը լիներ այդ հարստությունը, — սկսեցի մտածել ինքս ինձ, նայելով ազահ աշքերով թանկագին իրեղեններով լի պահարանների վրա, — որքա՛ն բախտավոր կարող էի լինել ես: Գոնե միայն այսքան ոսկեղենների կեսն ունենայի, ինչեր չէի կարող անել նրանցով: Ամենից առաջ ձեռք կբերեի մի քանի ձեռք լավ հագուստներ թե՛ ինձ համար և թե՛ մեր տնեցիների համար: Կարող էի մինչև անգամ խանութ բաց անել և ինքս էլ վաճառական դառնալ, տարեկան մի անգամ ուրիշների պես Ռուսաստան գնալ, լավ— լավ քաղաքներ տեսնել:

Մինչդեռ այս մտածումներն էլ իմ պատանեկական երևակայության մեջ կառուցանում էի շքեղ օդային ամրոցներ, հանկարծ մեկը շնքիս ապտակ տվեց: Հետ նայեցի, տեսնեմ Մակար աղան է:

— Ի՞նչ ես հայվանի պես ռելիդ ծռել ու նայում, արի այստեղ:

Այս ասելով, նա կոպտությամբ բռնեց թևիցս և քաշեց գաստոյկի ներսի կողմը, ուր շարված էին մի քանի գործակատարներ մաքուր հագնված:

— Գրիգոր, այս տղան այսօրվանից մտել է ինձ մոտ ծառայելու: Լավ մտիկ արա սրան, տե՛ս, մագազինում ինչ նրա անելու գործ կա, հանձնիր, որ կատարի: Կարդալ— գրել գիտե, կարող է հաշիվներ արտագրել, բայց առայժմ հարկավոր չէ նրան այսպիսի գործեր հանձնել, թող մի քանի ժամանակ ուրիշ բաներով պարապի, մինչև որ տեսնենք ինչ պտուղ է:

Աղա Գուլամյանցն այս ասում էր գործակատարներից մեկին, մի կարճահասակ, 22 — 24 տարեկան երիտասարդի:

Մագազինի առջև, մայթի վրա գործակատարներից մի քանիսը զբաղված էին Ռուսաստանից նոր ստացված ապրանքների հակերը

բանալով: Գրիգորն ինձ պատվիրեց մի ուրիշ փոքրիկ տղայի

հետ — որը, ինչպես երևում էր, մագազինում մանր գործեր էր

կատարում — բացված կտորները ներս բերել և հավաքել մագազինի մի անկյունում: Ես մի կողմ ձգեցի գդակս և սկսեցի կատարել այս առաջին պատվերը: Որպեսզի իմ դոշադությունը ցույց տամ Մակար աղային, որն այդ ժամանակ մտիկ էր անում ապրանքներին, սկսեցի որքան կարող էի եռանդով գործել: Մինչդեռ ինձ հետ կրող մյուս տղան ամեն անգամ վերցնում էր երկու կամ երեք կտոր ապրանք ես

աշխատում էի երկու անգամ նրանից ավելի բարձրացնել և երկու անգամ արագ վազել: Ես կարծում էի, թե շուտով Մակար աղայի բերանից կլսեմ մի գովասանական խոսք իմ աշխատասիրության մասին, բայց սխալվեցի: Մակար աղան ոչ միայն ինձ չգովեց, այլ մինչև անգամ ուշադրություն էլ չէր դարձնում ինձ վրա: Ես, մտաբերելով մանրավաճառ Թորոսի խրատը, թե «համբերիր», չվհատվեցի և շարունակեցի ավելի ու ավելի եռանդով գործել:

Կեսօրվա ժամանակ էր: Չնայելով, որ եղանակը գարնանային էր, շոգն ուղղակի անտանելի էր: Քրտինքը շատ վազվզելուց, սկսեց երեսովս աղբյուրի նման թափվել: Չեռներս, որ մինչև այն օրը սովորած չէին երկար աշխատության, շատ ապրանք կրելուց բոլորովին թուլացան, ոտներս շատ գնալ ու գալուց հոգնեցին և ծալծլվում էին: Բայց ես ուշադրություն չէի դարձնում և որքան կարելի էր աշխատում էի մինչև վերջը քաջությամբ կատարել ինձ հանձնված գործը: Առաջին օրն էր, հարկավոր էր աշխատասիրություն ցույց տալ:

Վերջապես, ապրանքները վերջացան: Ես Գրիգորի պատվերով կանացի զգուշությամբ հավաքելով հակերից մնացած թոկերի կտորտանքը, փսիաթները մի կողմ դնելով և ավելելով մագազինի առաջը, ձեռներս ու երեսս լվացի ու իմ տեղը կանգնեցի:

Մագազինում գործակատարներից յուրաքանչյուրն ուներ յուր որոշ տեղը: Գրիգորը, ինչպես ավագ գործակատար, բռնած ուներ ամենաառաջին տեղը, այն է դրամարկղի մոտ: Նա աղա Գուլամյանցների խանութի

գանձապահն էր: Նա էր ստանում փողը մուշտարիներից և նշանակում հաշվեմատյաններում, նույնպես նրա ձեռքին էր մագազինի բոլոր ծախքը: Գրիգորից հեռու աստիճանաբար

կանգնած էին մնացյալ գործակատարները թվով չորս հոգի,

մեկը ոսկեղենների մոտ, մյուսը մի քանի քայլ հեռու սրանից, մանուֆակտուրայի ապրանքների թանկագին կտորների մոտ, երրորդն ու չորրորդը համեմատաբար էժանագին ապրանքների կողմ: Աղա Մակարն ինձ հրամայեց տեղ բռնել սրանց բոլորի վերջում և պատվիրեց ամենավերջին գործակատարին, որ ինձ սովորեցնե առուտորի եղանակը, այսինքն՝ մուշտարիների հետ խոսելու և վարվելու ձևը, չիթ կամ ուրիշ կտորներ չափելու արվեստը և այլն:

Ինչ վերաբերում է այն պատանուն, որն ինձ հետ միասին դրսից ներս ապրանք էր կրում, կանգնած էր գաստոյկայից դուրս դեպի դռան կողմը: «Ուրեմն մի բան տեսել է իմ մեջ Մակար աղան, որ հենց առաջին օրն ինձ իրավունք է տալիս մտնել գաստոյկայի ներսը» — մտածեցի ես: Ես նկատեցի դռան մոտ կանգնող պատանու դեմքի վրա դժգոհության ժպիտ և իսկույն հասկացա, որ նա ինձ նախանձում է:

Իրիկնադեմին աղա Գուլամյանցը, վերադառնալով շուկայից, հրամայեց մագազինը կողպել: Գործակատարները կատվի արագությամբ կատարեցին նրա հրամանը, և մի րոպեում բոլորս դրսում շարվեցինք նրա շուրջը: Ես ամեն կերպ աշխատում էի աղա Գուլամյանցի աչքին երևալ, նրա ուշադրությունն ինձ վրա

դարձնել: Մի քանի պատվերներ տալով, նա արձակեց բոլորին, ինձ հրամայեց յուր հետ տուն գնալ:

Օրը դեռ այնքան չէր մթնել: Յերեկվա շոգից հետո երեկոյան զովարար օրը թափանցելով իմ թոքերի մեջ, կարծես, մի տեսակ դուրեկան և թմրեցուցիչ հեղուկ էր տարածում հոգնածությունից թուլացած նյարդերիս մեջ: Ես գնում էի աղա Գուլամյանցի հետևից, ի նշան խոնարհության, մի քանի քայլ հեռու պահելով ինձ նրանից: Ոտներս հագիվհագ էի առաջ շարժում ամբողջ օրն ոտքի վրա անցկացնելուց հետո: Ժամանակ առ ժամանակ աղա Գուլամյանցը յուր գլուխը քարձրացնելով և երեսը շուռ տալով, հետ էր մտիկ տալիս: Մեր անցած փողոցը քաղաքի գլխավոր շուկան էր, որին տեղացիները անվանում էին Գուրջի-բազար: Այստեղ

տիրում էր սաստիկ աղմուկ և դղրդոց: Մրգավաճառ թուրք խանութպանները, որն անկանոն կերպով պաշարել

էին խանութների առաջը գանաղան տեսակ մրգեղեններով, իրանց երկարածիգ արխալուղների փեշերը դեպի հետ ծալած, թները հավաքած մինչև արմունկները, կիսավայրենի ձայներով գոռում ու բղավում էին, հրավիրելով անցորդներին Էժան գներով գնել թարմ մրգեղեններ:

— Եկե՛ք, ա՛յ անցնող աղաներ, Էժան են ծախում Ախսուի թարմ սալորը, գրվանքան երկու կոպեկ, գրվանքան երկու կոպեկ, — լսվում էր մի կողմից:

— Այստեղ եկեք, ինձ մոտ վազեք, ա՛յ Էժանագին ապրանք սիրող աղքատներ, հասած թութ, համեղ թութ, հինգ գրվանքան երկու կոպեկով են ծախում, եկեք, թառաշ արեք, այ խելք ունեցող աղքատներ, — գոռում էր մյուսը:

Թութ ծախողի գոռոցն անհետևանք չմնաց: Ես նկատեցի, որ փայտի վրա հենվելով մոտենում էր նրան մի միջահասակ մարդ, որի բոլորովին ճերմակած մազերն և դանդաղ քայլափոխությունը հաստատում էին, որ սհա այսօր-վաղը նա կմտնի գերեզման: Ծերունու երկայն և դեպի ցած բուսած բեղերը, խառնվելով բամբակագույն միրուքի հետ, բոլորովին ծածկել էին նրա ատամնագուրկ բերանը: Նրա դեմքը գունատ էր ինչպես անշունչ դիակի կերպարանքը, աչքերը պշկած էին և խորը փոսերի մեջ թաղված: Ես նկատեցի այդ մարդու կերպարանքի վրա մի տեսակ մռայլ ժպիտ . մի ժպիտ, որ բացի ծերունական դառն կյանքի ծանրութենից, արտահայտում էր և մի ուրիշ անբացատրելի վիշտ: Ես վերջերում շատ անգամ են առիթ ունեցել այդ տեսակ ժպիտներ նկատել միայն այն մարդկանց դեմքերի վրա, որոնք իրանց կրծքի տակ թաքցրած ունին անգոր ոխ կյանքի դեմ: Որոնք տարիների ընթացքում տանջվում, հալվում են այդ ցավերի ճնշման ներքո, չունենալով հնար, գեթ երբեմն թեթևացնել իրանց կուրծքը, դուրս թափելով նրանց՝ լեզվի արտահայտությամբ:

Ծերունին գալիս էր մեր աջ կողմից և, որպեսզի մրգավաճառ թուրքին մոտենար, հարկադրված էր անցնել ուղիղ աղա Գուլամյանցի առջևով, որը գնում էր, ինչպես սասցի, ինձանից

մի քանի քայլ առաջ: Ծերունին մոտեցավ: Աղա Գուլամյանցը,
նկատելով նրան, երեսը շուռ տվեց հակառակ կողմ և ճանապարհից

քիչ շեղվեց, կարծես կամենալով, որ ծերունին իրան չնկատե: Ես նրա դեմքի վրա, երեսը շուռ տալու Ժամանակ, նկատեցի մի անախորժ ժպիտ: Պարզ էր, որ նա խույս էր տալիս ծերունուց, որն այդ ժամանակ մի խորը, թափանցող հայացք ձգեց նրա վրա:

Մենք մի քանի վայրկյանում առաջ անցանք, իսկ ծերունին հետ մնալով շարունակում էր նրգավաճառի առջև կանգնած նայել մեր հետևից, երբեմն շարժելով յուր դողդոջուն գլուխն անբավական ձևով: Մենք հեռացանք. ծերունին յուր հնամաշ արխալուղի գրպանից հանեց մի մեծ թաշկինակ և սփռեց գետնի վրա: Մրգավաճառը, կշռի թևը լցնելով թութով, կշռեց և շուռ տվեց թաշկինակի մեջ:

Ինձ սկսեց ականա հետաքրքրել ծերունու աղա Գուլամյանցի վրա ձգած խորհրդավոր հայացքը: Ես մտածեցի, որ նրանց մեջ անշուշտ մի որևիցե գաղտնիք կա:

Փողոցի ծայրում գտնվում էր հայոց եկեղեցին: Ես առաջուց գիտեի, որ աղա Գուլամյանցը խիստ աստվածապաշտ և եկեղեցասեր քրիստոնյա է համարվում մեր քաղաքում և, լսելով զանգահարության ձայնը, գիտեի, որ անշուշտ կմտնի եկեղեցի:

Եկեղեցու դռանը մենք հանդիպեցինք տեր-Վահակին, որը շրջապատված մի քանի տիրացուներով ու բարեպաշտ ծերունիներով, ինչ-որ բանի մասին տաքացած խոսում էր:

— Օրհնյա տեր, — ասաց Գուլամյանցը, ձեռները պարսկական ձևով դնելով կրծքին:

— Աստված օրհնի, աղա Մակար, — պատասխանեց քահանան, խաղացնելով յուր դեմքի վրա մի կեղծ ժպիտ և մոտենալով մեզ:

— Հըմ, շո՞ւտ կօրհնես ժամը, թե՞ չէ:

— Հենց ձեր հրամանոցն էի սպասում, աղա Մակար, այս բոլորիս կսկսեմ: Ա՛յ տղա, Խաչի, այդ ի՞նչ է, չլինի թե Մակար աղայի մոտ ես մտել ծառայելու, — հարցրեց ինձ տեր-Վահակը:

— Այո՛, — պատասխանեցի ես:

— Շատ լավ ես արել, խոնարհ և հնադանդ եղիր, լավ ծառայիր:

Մակար աղան շատ ազնիվ աղա է, նա կարող է քեզ

ժամանակով մարդ դարձնել: Վատ տղա չէ Խաչին, — դարձավ տերտերը Մակար աղային, — դոչադ ու խելոք է, միայն երբեմն ականջները հարկավոր է

քաշել, որ մեծերի խրատը չմոռանա:

— Այդ թողնենք, տեր-հայր, ես քեզ հետ հարկավոր գործ ունիմ, նրա մասին խոսենք, — դարձավ հանկարծ աղան տեր-Վահակին ու, թևից բռնելով, տարեց նրան մի կողմ:

Ես քաշվեցի մի կողմ . նրանք սկսեցին խոսել:

Երբեմն նրանց խոսակցութենից իմ ականջին հասնում էին հատուկտուր դարձվածներ կամ ընդմիջյալ խոսքեր, օրինակ, «աղջիկը չի ուզում, թարսվել է» կամ «քսան հատ կանաչ կարմիրանոց» և այլն:

Վերջապես, նրանք ավարտեցին խոսակցությունը, և մի քանի րոպեից հետո ժամասացությունն արդեն սկսված էր: Աղա Գուլամյանցն ամենից առաջ սեղանի հանդեպ կանգնած շերմեռանդությամբ ծունր էր դնում ու աղոթում . Ես ևս սկսեցի աղոթել, նախ և առաջ կրկնելով մի անգամ տերունական աղոթքը, «Հայր մերը», նույն եղանակով, ինչպես ուսումնարանում սովորեցրել էր ինձ տեր-Վահակը:

Ճշմարիտն ասած, ես չբավականացա միայն այդ պաշտոնական «Հայր մերով». ինձ թվում էր, որ նրանով աստծուց շատ քիչ բան է խնդրվում առհասարակ: Ես կարծում էի, եթե բոլորն ինչ որ ասված է այս աղոթքի մեջ, աստված կատարի — ես մի շատ էլ մեծ մարդ չեմ դառնալ, իսկ ես ուղում էի, ինչպես և այժմ էլ ուզում եմ, մեծ մարդ դառնալ: Օրինակ, նրա մեջ ասված է . «Մեր ամեն օրվա հացը տուր մեզ այսօր»: Մի՞թե այս մի մեծ բան է, մտածում էի ես, եթե աստված ամեն օր կերակրե ինձ այնպես, ինչպես մինչև այսօր է կերակրել: Չէ, հարկավոր է ուրիշ բաներ էլ խնդրել աստծուց, միևնույնն է խնդրում եմ, ավելի լավ է շատ բաներ կխնդրեն, կկատարվի խնդիրս — լավ, չի կատարվի — խոս ինձանից մի բան չի պակսիլ»: Եվ ես սկսեցի հագար տեսակ բաներ մուրալ աստծուց, ձեռներս պարզերով և աչքերս համեստությամբ բարձրացնելով դեպի վեր:

Առաջին իմ բաղձանքն էր, որ աստված ինձ այնքան շնորհ

տա, որ ես աղա Մակարի աչքում սիրելի դառնամ, օրեցօր նրա

մոտ առաջանամ, հասնեմ Գրիգորի աստիճանին, այսինքն՝ մինչև մագազինի դրամարկղը: Այնուհետև, ավելի ու ավելի առաջանալով, վերջապես, ինքս էլ մի օր աղա Գուլամյանց դառնամ, նրա նման հարստություն դիզեմ, փառավոր տներ շինել տամ, կառքեր, ծառաներ, գործակատարներ պահեմ և, վերջապես, մեր քաղաքի մեջ աղա Գուլամյանցի պես ամենքի համար նախանձի առարկա լինիմ: Այս տեսակ և հագար ու մի ուրիշ բաներ էի խնդրում աստծուց, վերջումն էլ խոստանում էի, որ եկեղեցի շինել կտամ, եթե նա իմ աղոթքը կատարի, երբ պատահմամբ, երեսս դեպի աջ շուռ տալով, տեսնեմ մի ծերունի եկեղեցու սանդուղքով դժվարությամբ ցած է իջնում: Ես իսկույն ճանաչեցի — դա այն ծերունին էր, որին պատահել էինք մի փոքր առաջ շուկայում: Իջնելով եկեղեցու հատակը, ծերունին երեք անգամ համբուրեց դռան մոտի առաջին սյունը և, զգուշությամբ փայտը դնելով պատի մոտ, բուխարայի մոթթուց կարած երկայն ու սրածայր գդակը ձեռքին, գնաց

եկեղեցու մեջտեղը: Ես մոռացա իմ աղոթքը և նայում էի ծերունուն: Մի քան, կարծես, քաշում էր իմ հայացքը դեպի նա:

Վաղենի տաճարի հնամաշ և մրոտած սյուները, վերևից գրկելով իրարու, տարածել էին եկեղեցու պատառոտված փսիաթներով ծածկված խոնավ հատակի վրա իրանց մութ շվաքը: Իսկ պատուհաններից գուրկ, մաշված պատերը մռայլ և տխուր կերպարանք էին ստացել: Նայելով ծերունու թառամած ու գունատ երեսին և կնճռոտված ճակատին, ինձ թվում էր, որ նրա հոգեկան տրամադրությունը բոլորովին համապատասխանում էր եկեղեցու մռայլ տեսքին: Մոտենալով մեջտեղի սյուներից մեկին, նա գդակը, կարծես անզգայաբար, ձգեց հատակի վրա և երկու դողդոջուն ձեռները բարձրացնելով դեպի վեր, սկսեց աղոթել: Նա կանգնած էր աղա Գուլամյանցից ոչ այնքան հեռու, հետևի կողմում, այնպես որ, եթե աղան երեսը հետ դարձներ, հայացքը պիտի ընկներ ուղղակի ծերունու դեմքին: Մի քանի րոպե ծերունին, երեսը դեպի վեր բարձրացրած, աղոթում էր, անշարժ արձանի նման, ժամանակ-ժամանակ յուր ցամաքած

շրթունքները դողդողացնելով:

Գործակատարի հիշատակարանից ^{IV}

←
II

→

Ալեքսանդր Շիրվանզադե

Նախանձի ոգին դարձյալ գրգռվեց իմ մեջ: «Երանի քեզ, աղա

Գուլամյանց, — ասացի մտքումս, — որ կյանքդ անց ես կացնում այդ շքեղ և զվարճալի տեսարաններով շրջապատված տան մեջ: Մարդիկ ասում են, թե դժոխք և արքայություն կան մյուս կյանքում, բայց ողորմելիները կույր են, նույն դժոխքն ու արքայությունը չեն կարողանում տեսնել հենց այս աշխարհում: Ահա դրախտը, ուր ապրում են աղա Գուլամյանցները: Մի տեղ խոնավ բնակարան, տկլոր ընտանիք, մերկ գավակներ, վիշտ, տանջանք, դառնություն, մի կտոր հացի համար գիշերցերեկ պատերազմ հազար տեսակ խոչընդոտների հետ, քաղցածություն, սով, հիվանդություն և կեղտոտություն: Մյուս տեղ շքեղ տներ, հարուստ այգի, կուշտ և առողջ ընտանիք, ուրախություն, հարստություն, զվարճություն, անհոգ կյանք և շոայլ ապրուստ — ահա՛ ինչ տեղ է դժոխքն ու արքայությունը: Այս աշխարհում ով որ փող ունե, նա արքայության մեջ է, ով որ փող չունե, նա դժոխքի մեջ է: Փողը գերբնական ուժ է, նա ամեն բան տալիս է մարդուն, ուրեմն հարկավոր է ամեն կերպ աշխատել այս ուժը ձեռք բերելու համար»...

Մինչդեռ ես դարձյալ իմ պատանեկական երևակայության մեջ թաղված զվարճանում էի գրավիչ տեսարաններով, հանկարծ ականջիս հասավ աղա Գուլամյանցի հրամայողական ձայնը .

— Խաչի, բարձրացի՛ր վերև:

Ես բարձրացա վերև: Աղա Գուլամյանցը ծառային հրամայեց ինձ թեյ խմեցնել:

Թեյ խմելուց հետո ինձ աղա Գուլամյանցը կանչեց յուր առանձնասենյակը: Ճիշտ չեմ կարողանում մտաբերել, թե ինչ էի զգում այն րոպեին, երբ աղա Գուլամյանցի առանձնասենյակը հասնելու համար անցնում էի նրա ընդարձակ և զարդարուն դահլիճով: Բայց շատ լավ հիշում եմ, որ այդ ժամանակ նախանձը քանի գնում ավելի ու ավելի զարգանում էր իմ մեջ, ամեն մի քայլափոխում հանդիպելով այնպիսի առարկաների, որոնք վկայում էին աղա Գուլամյանցների հարստությունը և պատկերացնում ինձ նրա ապրուստի շքեղությունը:

— Խաչի՛, — դարձավ ինձ Մակար աղան, դժվարությամբ բարձրացնելով յուր ծանր ու հաստիկ մարմինը, կարմիր մետաքսով

ծածկված բազկաթռոցից և սկսելով ման գալ սենյակում, — հայրդ այսօրվանից քեզ հանձնել է ինձ գործակատար: Ես մանկությունից ճանաչելով քո հորը, չմերժեցի նրա աղաչանքը և համաձայնեցի քեզ ընդունել ինձ մոտ, չնայելով որ ես գործակատարներ ունեմ և ավելորդ մարդ ինձ հարկավոր չէր: Հայրդ ինձ հետ պայմանավորվեց և ես ընդունեցի, որ դու ինձ մոտ մնաս ոչ թե մի կամ մի քանի տարի ժամանակով, այլ մշտական, որքան որ մենք իրարու, հարկավոր կլինենք: Ուրեմն, այսօրվանից ոտով-գլխով ինձ ես պատկանում և իմացիր, որ պարտավոր ես այսօրվանից մոռանալ քո ծնողներին և բոլորովին հպատակվել ինձ և իմ կամքին: Շաբաթական մի անգամ իրավունք եմ տալիս քեզ տեսնել ծնողներիդ, այն էլ կիրակի օրերը, երբ գործ չես ունենալ, կգնաս կարճ ժամանակով և էլի շուտով կվերադառնաս: Մի խոսքով, այսօրվանից դու կատարելապես ինձ ես պատկանում հոգով և մարմնով, ես դառնում եմ թո տերը, ծնողը, գլխավորը, աղան և ամեն ինչ . Դու պիտի կատարես այն, ինչ որ ես կհրամայեմ և ինչպես ես կկարգադրեմ: Եթե ասեմ մաժուր սև է — չհամարձակվես հակառակել, թե նա սպիտակ է: Եթե ասեմ նստի՛ր — պիտի նստես, ասեմ վեր կա՛ց — վեր կենաս, կե՛ր — ուտես, ծիծաղի՛ր — ծիծաղես, լացի՛ր — լաց լինես: Ինչ երկարացնեմ, եթե կրակի մեջ էլ ուղարկեմ, պիտի գնաս: — Լսո՞ւմ ես:

— Լսում եմ, աղա:

— Ջգուշացնում եմ քեզ, եթե այդ բոլորը կկատարես, խոնարհ, խոսք լսող, աշխույժ, գործ կատարող և հավատարիմ կլինիս — ես շուտով քեզ կառաջացնեմ, և ժամանակով մի կտոր հացի տեր կլինես, իսկ եթե ոչ — այն ժամանակ մեղքը քո վզին, քեզ կարձակեմ դատարկ ձեռքով: Գլխավոր պարտքդ պիտի լինի ամեն ժամ ու րոպե իմ շահերն աչքի առջև ունենալ և աշխատել նրանց միշտ պաշտպանել: Ես առևտրական մարդ եմ, գաղտնի գործեր ունիմ, դու պարտավոր ես նրանց մասին ոչ ոքի նույնիսկ քո ծնողների մոտ չխոսել: Լեզուդ թող համր լինի ուրիշների մոտ իմ գործերի վերաբերությամբ, իսկ ուրիշների գործերի մասին ինձ մոտ ազատ և արձակ: Եթե մի տեղ կամ մի

մարդուց իմ մասին

լավ կամ վատ խոսք լսես, պարտավոր ես իսկույն գալ և ինձ

հայտնել:

— Ես կաշխատեմ բոլոր ձեր պատվերները կատարել ամենայն զգուշությամբ, — ասացի ես, խոնարհությամբ գլուխ տալով:

— Եթե կկատարես — քեզ համար լավ կլինի, եթե ոչ — ինձ շատ էլ վնաս տալ չես կարող: Դե՛հ, գնա և խոսքերս ականջումդ լա՛վ պահիր: Իմացիր, որ ես բարկացող մարդ եմ և սովորություն չունիմ ասածներս երկրորդ անգամ կրկնել: Եթե մի անգամ սխալվեցիր կամ իմ տված պատվերները մոռացար — այն ժամանակ վա՛յ քեզ:

Կրկին անգամ գլուխ տվեցի և հեռացա:

Այդ երեկո ես անցկացրի ծառաների հետ, որոնցից, շնորհիվ իմ հետաքրքիր բնավորության, տեղեկացա աղա Գուլամյանցների ընտանեկան և առևտրական մի քանի գործերին:

Աղա Գուլամյանցները երեք եղբայրներ էին: Ամենամեծը նրանցից աղա Ստեփանն էր, որ տարվա գրեթե մեծ մասը անց էր կացնում Շ... գավառի գանաղան գյուղերում: Աղա Գուլամյանցների վաճառականության գլխավոր տարրը կազմում էր գինու առուտուրը: Ամեն տարի նրանք ուղարկում էին Ռուսաստանի գանաղան կենտրոնական քաղաքները մեծ քանակությամբ գինի: Շրջակա գլխավոր գյուղերի այգեգործությունը մեծ կապ ուներ նրանց հետ. Չկար խաղողի այգի ունեցող մի գյուղացի, որն այսպես թե այնպես կապված չլիներ Գուլամյանց առևտրական տան հետ: Ամբողջ Շ... գավառի գինու արտահանությունը չնչին բացառությամբ գտնվում էր նրանց ձեռքում և, ինչպես պատմում էին, նրանց հարստության մեծ մասը գոյացել էր գինու առուտուրից: Օգտվելով այն հանգամանքով, որ գյուղացիները առհասարակ զարնան ժամանակը փողի մեծ պակասություն են գգում և ունենալով միշտ պատրաստի դրամագլուխ, — աղա Գուլամյանցներն ամեն տարվա այդ ժամանակին գյուղացիներին կանխիկ վճարում էին ահագին տոկոսներով փողեր և պարտավորեցնում նրանց գրավոր կապակցություններով, որ նրանք աշնանն այգիներից գոյացած խաղողը կամ պատրաստի գինիները ծախեն իրանց վրա:

Որովհետև չկար մի ուրիշ դրամատեր, որ կարողանար մրցել աղա Գուլամյանցների հետ, այս պատճառով վերջինները գյուղացիների հետ վարվում էին այնպես, ինչպես կամենում էին:

Նրանք նախ փոխ տալու ժամանակ դրամագլխի վրա բարդում էին պատկառելի տոկոս, օրինակ, 40 — 50, շատ անգամ 60 — 70, ապա գինու կամ խաղողի գինը նշանակում էին իրանց ցանկացածի համեմատ: Գյուղացին չէր կարող չհամաձայնվել աղա Գուլամյանցների առաջարկած պայմանների հետ, որքան ևս նրանք դժվար իրագործելի և ծանր լինեին: Գյուղացին ուրիշ ելք չուներ: Նա կամ պիտի յուր այգու բերքը ծախեր աղա Գուլամյանցներին, կամ թե չէ ինքը պիտի վաճառահաներ Ռուսաստան: Վերջինն ավելի դժվար իրագործելի էր, քան թե աղա Գուլամյանցների ճնշող պայմաններին ենթարկվելը: Գինին Ռուսաստան վաճառահանելու համար հարկավոր էր նախ ունենալ տակառներ գնելու, ճանապարհաժախք վճարելու և ուրիշ գանաղան պատրաստությունների համար ազատ դրամ և երկրորդ, գեթ մի երկու ամիս ազատ ժամանակ Ռուսաստան գնալ գալու համար: Այս երկուսից ոչ մեկը չուներ գյուղացին, ճարահատյալ ստիպված էր աղա Գուլամյանցների հարստահարող ճանկերում ճնշված մնալ տարին տասներկու ամիս: Կար մի ուրիշ ճանապարհ գյուղացիների համար, որը կարող էր նրանց ազատ պահել այդ ճանկերից: Բայց նրանք այնքան տգետ էին որ այդ ելքի մասին մտածել անգամ չգիտեին: Գյուղացիները կարող էին, հավաքվելով միասին, ընդհանուր ուժերով իրարու օգնել և իրանց գինիները վաճառահանել առանց աղա Գուլամյանցների միջնորդության: Սակայն եթե գյուղացիներն այդ հասկանային էլ,

դարձյալ ընդունակ չէին կատարելու, այն փոխադարձ անհավատարմության շնորհով, որով հայտնի են առհասարակ գյուղացիները:

Աղա Գուլամյանցների երկրորդ եղբայրն — աղա Աբրահամը, մշտապես յուր ընտանիքով ապրում էր Ռուսաստանում և շատ հազիվ էր պատահում, որ վերադառնար յուր հայրենիքը, այն էլ շատ կարճ ժամանակով: Ես գոնե մանկությունիցս սկսած

երբեք չէի տեսել նրան: Ինչպես պատմում էին, աղա Գուլամյանցների մեջ նա ամենախելոքն և ամենաճարպիկն էր առուտորի մեջ

և իբր թե նրա շնորհիվ էր դիզվել նրանց հարստությունը:

Իսկ ամենից կրտսերն էր աղա Մակարը: Ծառան ինձ պատմեց, թե աղա Մակարը մի ինչ-որ հարսանիքում տեսել է մի խիստ գեղեցիկ օրիորդ և շատ հավանել: Այն օրվանից նա աշխատում է այդ օրիորդի հետ նշանվել: Օրիորդի ծնողները թեև շատ աղքատ են, բայց Մակար աղան հավանել է նրան այնչափ, որ այդ պակասությունը նրա աչքին բոլորովին չի երևում: Մակայն, չնայելով յուր դիրքին, աղա Մակարը չի կարողանում նպատակին հասնել, որովհետև օրիորդը, սիրահարված լինելով քաղաքում մի տղայի վրա, չի ուզում ուրիշ մարդու հետ պսակվել: Ծնողներն առաջին անգամ հափշտակվելով աղա Մակարի առաջարկությունով, շատ են աշխատում համոզել աղջկան, բայց չեն հաջողում: Ամեն անգամ, երբ օրիորդի մոտ Մակար աղայի մասին խոսում են, նա երեսը ծածկում է ու լաց լինում, ասելով, թե շուտով կցանկանա մեռնել, քան թե թողնելով յուր սիրած տղային, պսակվել Մակար աղայի հետ: Հայրը հայիտյում է, ծեծում է, քաղցած է պահում օրերով խեղճ աղջկան, բայց ոչինչ չի օգնում, նա համառում է յուր ասածի վրա և մինչև անգամ մի օր փորձ է արել իրեն թունավորելու: Այդ օրից մայրը, տեսնելով, որ հնար չկա աղջկան համոզելու, անցել է նրա կողմ, և խնայելով յուր միակ գավակին, նույնպես չի համաձայնվում տալ նրան աղա Մակարին: Այս հանգամանքն, իբրև արտաքո կարգի երեվույթ, Շ... քաղաքի մեջ մեծ աղմուկ է բարձրացրել և շատերն սկսել են ծիծաղել աղա Մակարի վրա, որ նա, յուր հարստությամբ լինելով քաղաքի առաջին մարդկանցից մեկը, չի կարողանում մի աղքատ ընտանիքից մի աղջիկ ուզել: Մակար աղան յուր անսահման ինքնասիրությունը վիրավորված զգալով, երդվել է անպատճառ պսակվել այդ աղջկա հետ, որ այդպիսով դադարի քաղաքի մեջ ծիծաղի առարկա լինելուց: Մա նպատակին հասնելու համար գործ է դնում ամեն տեսակի ներելի և աններելի միջոցներ: Մեծ դեր է կատարում այդ գործում տեր-Վահակը, որի ձեռքից շատ էին անցել մեր քաղաքում այդպիսի գործեր: Տեր-Վահակն ամեն

մի անհնարին բան յուր խորամանկությունով հնարավոր է դարձնում, չնայելով,

Գործակատարի հիշատակարանից ^v

← III

→

Ալեքսանդր Շիրվանգաղե

կնոջ կերպարանքը, չնայելով որ մի քանի տասնյակ տարիներ է,

որ մի տան մեջ են ապրում:

Ադա Ստեփանն ուներ երկու աղջիկ — մեկը մոտավորապես 12, մյուսը 14 տարեկան: Միայն սրանք չէին քաշվում ոչ որից, հետևաբար և՛ ինձանից: Թամարը — մեծ քույրը — թեև այնքան գեղեցիկ չէր, որ տեսնողին հենց առաջին անգամից գրավեր, բայց և այնքան էլ տգեղ չէր, որի վրա անտարբեր աչքով մտիկ տալ լիներ: Մյուս քույրը— Թագուհին — թեև յուր դեմքի գծագրությամբ շատ չէր զանադանվում Թամարից, բայց նրանից ավելի գրավիչ էր, ծառա Գալուստի կարծիքով: Սակայն այս — ծառայի կարծիքն էր, իսկ եթե ինձ հարցնեք, Թամարն անհամեմատ ավելի դուրեկան էր, քան Թագուհին: Նրա երկայն և մի կապ հյուսած շագանակագույն մազերը, փայլուն և կրակոտ սև աչքերը, սև հոնքերը, ինչ թաքցնեն, ինձ ավելի էին հիացնում, քան Թագուհու ավելի բարձր և ավելի հպարտ ու նուրբ կազմվածքը: Թամարն ու Թագուհին այն ժամանակ ուսանում էին Շ... քաղաքի նոր բացված հայոց օրիորդաց ուսումնարանում: Այս պատճառով նրանք ևս շուտ էին զարթնել, որ պատրաստվեն ուսումնարան գնալու:

Մակար աղան ինձ հրամայեց ուղեկցել նրանց մինչև ուսումնարան և հետո այնտեղից ուղղակի գնալ մագազին: Ճանապարհին, կարծես, սատանան հենց խթում էր ինձ, որ ես անպատճառ խոսեն իմ աղայի սիրուն աղջկերանց հետ: Բայց ինչպես խոսք բանալ — ինքս էլ չէի իմանում:

— Թամար խանում, ձեր ուսումնարանում ի՞նչ են սովորեցնում, — վերջապես, համարձակվեցի արտասանել ամոթխածությամբ:

— Հայոց լեզու, ռուսաց լեզու, վայելչագրություն, թվաբանություն, — շարեց կրակոտ Թամարն իրարու հետևից արագ:

— Թանաքանություն՞ն, ի՞նչ ասել է թանաքանություն, Թամար խանում, — հարցրի ես, դիտմամբ ինձ շհասկացող ձևացնելով, թեև գոնե անունն էլ գիտեի:

— Ախ՛շի, Թագուհի, լիսիմ ե՞ս, թվաբանությունը թանաքանություն

ա ասում, հա՛ հա՛, հա՛, — կշկշաց Թամարը, յուր քրոջ ուսին խփելով:

— Ի՞նչ ես ծիծաղում Թամար խանում, չեմ իմանում, հարցնում

եմ էլի, — խոսեցի ես, նեղացած ձևանալով:

— Թանաքանություն չան ասիլ, թվաքանություն կասան, ա՛յ էրվես, էլ քո տերտերից հե՞նչ ես սորվալ, որ թվաքանությունը չես իմանում, — պատասխանեց Թամարը կատարյալ տեղային բարբառով, աջ ձեռքի հինգ մատները բաց անելով և ինձ ճանկ անելով:

— Ի՞նչ տերտեր, Թամար խանում,— կրկին հարցրի ես, կամենալով խոսակցությունը շարունակել:

— Ա՛յ, էն տերտերը, որ ամուիս համար ուզում ա գոռով աղջիկ ուզի:

— Սաղմոս, ավետարան, նարեկ, ճարտասանություն, — շարեցի ես էլ իմ ստացած գիտությունները:

— Բաս շեյթանություն չի սովորացուրա՞լ, — հարցրեց ուրախ Թամարը դարձյալ կշկշալով:

— Ի՞նչ շեյթանություն:

— Ա՛յ, ուրիշների տներում գիշեր — ցերեկ հավայի հաց ուտել, բազարներում պապիրոս ծխել, էլ չեմ իմանում ինչ:

Ես վարժապետիս — տեր-Վահակի — թույությունները վաղուց գիտեի, այս պատճառով բոլորովին չզարմացա Թամարի խոսքերի վրա:

Մենք հասանք ուսումնարան: Ես, գրքերը հանձնելով Թամարին, գնացի մագազին: Բոլոր գործակատարներն եկել էին, առուտորն արդեն սկսվել էր: Ես իսկույն բռնեցի ինձ համար նշանակված տեղը: Օրը շաբաթ էր: Շ... քաղաքի վաճառականական խանութներում այդ օրն առուտորը համեմատաբար շատ կենդանանում է, որովհետև մոտակա գյուղերի բնակիչները քաղաք բերում են գանաղան կենսական պիտույքներ — յուղ, պանիր, կաթ, հավ, ձու և այլն, վաճառում են և գոյացած փողերով առնում այն, ինչ որ իրանց հարկավոր է: Աղա Գուլամյանցների մագազինը, ունենալով գյուղացիներից բազմաթիվ ծանոթներ, այդ օրը մի առանձին կերպարանք էր ստանում: Ոչ մի մագազին, ոչ մի խանութ շաբաթ օրերն այնպես չէր լեցվում մուշտարիներով:

Գործակատարները շատ կտորներ չափելուց հոգնում էին:

Քիչ ժամանակից հետո Մակար աղան ֆսֆստալով եկավ:

Գործակատարներն, ինչպես սովոր էին, վեր թռան իրանց տեղերից և ամեն մեկը, խորը գլուխ տալով, բնեովեց յուր տեղում արձանի պես: Փոքր առ փոքր մուշտարիներն եկան, առուտորը տաքացավ: Ես ամեն կերպ աշխատում էի անգործ չմնալ, թեև, գործերին անտեղյակ լինելով, ոչինչ չգիտեի կատարել: Այն

գործակատարը, որի մոտ ես կանգնած էի, պատվիրեց ինձ ծախսած ու չափած կտորները ծալել և թղթերի մեջ փաթաթելով, հանձնել մուշտարիներին: Այդ գործը մի առանձին հմտություն չէր պահանջում. ես մի երկու կտորներ փաթաթելուց հետո իսկույն ընտելացա նրան: Ես բթամիտ տղա չէի, ունեի քիչ թե շատ ընդունակություն շուտ բան սովորելու, բայց այդ գահրումար «արշին բանացնելը», այսինքն՝ կտորներ չափելը մի փոքր դժվար էր, և ես առաջին օրը շատ աշխատեցի, չկարողացա սովորել: Մոտս կանգնած գործակատարի ձեռների ճարպիկությունը նախանձա շարժում էր: Նա այնպիսի արագությամբ էր ձեռքում պտտեցնում արշինն, որ ես բոլորովին զարմացած էի: «Ախ, երբ կլինի, որ ես էլ այդպես չափել կարողանամ», — մտածում էի, աչքիս տակով մտիկ տալով նրա ձեռներին:

Մակար աղան նույնպես զբաղված էր: Նա մոտենում էր այս ու այն գործակատարին, մտիկ էր անում, սովորեցնում էր այս այսպես անել, այն այնպես չափել կամ ծախել և այլն: Երբեմն մոտենում էր մուշտարիներին և նրանց հետ զանազան հանարներ անելով զբաղեցնում էր, «որ չփախչեն»: Մի խոսքով, այն օրն ես նրան շատ ուրախ, շարժուն և զվարթ տեսա: Պետք է ասած, որ աղա Մակարը մի քանի ինքնուրույն շարժողություններ ուներ, որոնցով կարելի էր իմանալ նրա հոգեկան տրամադրությունը: Ուրախ և գոհ ժամանակը նա սովորություն ուներ յուր մսալի և կլորիկ երեսի վրա խաղացնել մի տեսակ ինքնուրույն ժպիտ: Այդ ժամանակ նրա աչքերը կուշտ և ուրախ կատվի աչքերի նման փայլում էին, հոնքերը բարձրանում, հաստիկ շրթունքները ստեպ-ստեպ բաժանվում իրարուց, և նրանց տակից երևում էին սպիտակ ստամները: Նա քայլում էր շուտ-շուտ ընթանարտությամբ

հրապարակի վրա խաղացող փահլևանի նման, թևերը օդի մեջ շարժելով և լքխլխացնելով յուր չաղ մարմինը: Նրա մարմինն

այնքան հաստ էր, որ քիչ էր մնում երկայնությունն ու լայնությունը հավասարվեին: Նա խոսում էր գործակատարների հետ ուրախ և մեղմ, պարզևելով նրանցից յուրաքանչյուրին մի-մի պայծառ ժպիտ: Իսկ երբ տխուր էր լինում, խիտ հոնքերը զցում էր ցած, նեղ ճակատը կնճռոտում, աչքերը փոքրացնում, ձեռները մեջքին դնում և գլուխը քաշ գցելով սկսում էր արագ քայլերով ման գալ: Մարդ եմ ասում, որ կարողանար այդ միջոցներին կանգնել նրա առջև, եթե որևէ սխալ էր գործել այդ ժամանակ: Մակար աղան բաց կաններ յուր բերանը և տեղային բոլոր փողոցային հիշոցները կթափեր նրա գլխին թե՛ հայերեն և թե՛ թուրքերեն լեզվով:

Այդ օրը Մակար աղան շատ զվարթ տրամադրության մեջ էր: Նա խոսում էր ամենքի հետ քաղցրությամբ, մինչև անգամ ես ևս այդ օրն արժանացա նրա առանձին ուշադրության: Շուտ-շուտ նա մոտենում էր ինձ և, տեսնելով, որ ես լավ չեմ ծալում կտորները կամ կարգին չեմ փաթաթում թղթերի մեջ, առնում էր ձեռիցս կտորը և ինքը կապում, քաղցրությամբ սովորեցնելով ինձ: Մակար աղայի ուրախության պատճառը հայտնի էր. առուտուրն այնքան հաջող էր այդ օրն, որ մենք գյուղացի մուշտարիների ձեռքից հանգստություն չունեինք:

Բայց մի դեպք, որ ինձ համար ծիծաղելի էր և այդ ժամանակ անհասկանալի, փոխեց Մակար աղայի հոգեկան ուրախ տրամադրությունը: Մի, ինչպես մեզանում ասում էին, «աշխարհ տեսած» գյուղացի, որը մի քանի տարի գյուղում տանուտերի պաշտոն կատարելով և շփվելով շինովնիկների հետ մի փոքր ինքն էլ մտավորապես տաշվել էր և ռուսերեն էլ կոտրատում էր, — հինգ արշին մահուդ էր առնում: Մահուդը չափելուց հետո գործակատարը կտրեց և ուզում էր ծալեր հանկարծ գյուղացին բռնեց նրա ձեռը:

— Պոժոլստա, — ասաց նա, — մի անգամ էլ չափիր մահուդը:

Գործակատարը տրտնջալով երկրորդ անգամ չափեց — ուղիղ դուրս եկավ, և սկսեց գյուղացուն պախարակել նրա կասկածի համար: Սակայն գյուղացին չբավականացավ:

— Պոժոլստա, գոսպողին փրկաշիք, տուր ես չափեմ, — ասաց

չարածճի գյուղացին կես ռուսերեն և կես հայերեն լեզվով,
կարծես, կամենալով ցույց տալ, թե շատ էլ բոլի շինականներից

չէ ինքը:

Գործակատարը տվեց նրան արշինն ու մահուդը: Գյուղացին չափեց: Դուրս եկավ ուղիղ չորս ու կես արշին:

— Տեսնո՞ւմ ես, հենց ասում ես, «սուտ ես ասում»: Աղբեր, էսպես ժուլիկություն կլինի՞, որ դուք եք անում, — ասաց գյուղացին ձայնը բարձրացնելով:

Մակար աղան, հեռվից տեսնելով, իմացավ բանն ինչունն է և մոտեցավ գյուղացուն:

— Հը՛ն, ի՞նչ է, ապեր, ինչի՞ ես դալմադալ բարձրացրել:

— Ինչ անեմ, որ դալմադալ չանեմ, աղա, գործակատարդ մահուդս պակաս է կտրել, հինգ արշինի տեղ չորս ու կես է տալիս:

— Իմ գործակատարն այդպիսի դալաթներ չի անիլ, մտածիր ինչ ես ասում:

— Աղա՛, չես հավատում, ա՛ն, ինքդ չափիր:

— Տուր տեսնեմ:

Մակար աղան առավ մահուդն ու արշինը և գործակատարի երեսին մի տեսակ խորհրդավոր հայացք ձգեց: Վերջինը նույն տեսակ հայացքով պատասխանեց նրան:

— Մեկ, երկու, երեք, չորս, հինգ, սա էլ քեղ փեշքեշ, — ասաց Մակար աղան, չափելով մահուդը և մի քառորդ արշինի չափ էլ հինգ արշինից ավելի ցույց տալով

գյուղացուն, մոտեցրեց մինչև նրա քիթը: — Չե՞ս ամաչում, որ սուտ ես ասում, ապեր:

Բայց «ապերն» այն ապերներից չէր, որ հեշտությամբ ձեռք քաշեր Մակար աղայից: Նա կրկին վերցրեց արշինն և սկսեց չափել մահուդը:

— Մեկ, երկու, երեք, չորս, էս էլ քեզ ավելի աղա, մտիկ տո՛ւր, չե՞ս ամաչում, որ սուտ ես ասում:

Մակար աղան բարկացավ: Գյուղացու հանդգնությունն նրան խիստ վիրավորեց: Բայց այս անգամ զսպեց իրան:

— Ուրեմն դու քո էդ տրեխներով, ուզում ես ինձ խաբեբա շինել, էլի, — ասաց նա, աչքերը շոելով:

— Տրեխներով եմ, թե չաքմեքով — էդ քո բանը չէ, ես հախս եմ ուզում:

— Հախիցդ էլ ավելի եմ տալիս քեզ, էլ ի՞նչ ես բղավում:

— Ավելը քեզ լինի, իմը տուր:

— Ա՛յ տղա, մեկ էլ չափիր, — դարձավ Մակար աղան մահուդ կտրող գործակատարին:

Գործակատարը չափեց:

— Մեկ, երկու, երեք, չորս, այս էլ ուղիղ հինգ, էլ ի՞նչ ես ուզում, ապեր:

— Ինձ տո՛ւր, — ասաց գյուղացին և մի անգամ էլ չափեց մահուդը: — Մեկ, երկու, երեք, չորս, էս էլ դրուստ կես — էլ ի՞նչ ես ուզում, աղա, — ծաղրեց նա:

Մի անգամ էլ Մակար աղան չափեց և դարձյալ դուրս բերեց հինգ արշին ու մի չարեք:

— Ա՛յ մարդ, այսքանն էլ ավելի է, էլ ի՞նչ ես գահլես տանում:

Ծիծաղա եկավ: Չարաբախտ մահուդի երեք մարդու ձեռքում երեք զանաղան երկայնություն ստանալն ինձ կախարդություն թվաց: Վերջապես, երկար վիճաբանելուց հետո, Մակար աղան մի կերպ ճանապարհ դրեց գլխացավ գյուղացուն, մահուդը հետ վերցնելով:

Չենց որ վերջինն ոտը մագազինի դռներից դուրս դրեց, Մակար աղայի կատաղությունը սաստկացավ: Նա բաց արավ յուր հիշոցների տուպրակը և սկսեց թափել միսյանց հետևից մահուդ չափող գործակատարի գլխին:

— Տասն անգամ քեզ ասել եմ՝ իմացիր ի՛նչ մարդու հետ գործ ունիս: Ամեն մուշտարու հետ չի կարելի այդպես անել: Աշխարհում միամիտները քիչ չեն, որ դու հետ եկածներին ես ուզում խաբել: Մի անգամ էլ քո անզգուշութենով ինձ

խաթաբայի մեջ կզցես, այն ժամանակ աստված ազատի, խայտառակ կլինիմ ամբողջ քաղաքում:

Լավ էր, որ շուտ-շուտ մուշտարիներ էին ներս մտնում, եթե ոչ գուցե Մակար աղան մինչև երեկո յուր գոտնան փչեր խեղճ գործակատարի ականջներին, որն երկյուղից սատել էր ու պատի տակ բևեռվել: Իրիկնադեմին մագազինը կողպելու ժամանակ Մակար

աղայի դեմքը կրկին փոխվեց, երբ գործակատար Գրիգորը
բաց անելով դրամարկղը և նույն օրվա ծախսից առաջացած փողերը

համարելով դարսեց նրա առջև: Նրա աչքերը կրկին սկսեցին փայլել, մի վայրկյանում անհետացավ նրա դեմքի մոայլությունը, ինչպես քանու շարժումից ցրվում են թեթև ամպերն երկնքի երեսից: Նա միանգամ ևս ինքը համարելով փողերը, ազահությամբ և շտապով դրեց գրպանը, կարծես, վախենալով, որ միգուցե մեկը խլի նրա ձեռքից:

Կիրակի երեկոները Մակար աղան սովորություն ուներ եկեղեցու ջահերից մեկն յուր հաշվով վառել տալ, գանձանակի թասերը, փոխանակ սովորական հինգ կոպեկանոցի, ձգել մի-մի աբասի և, վերջապես, եկեղեցու դռանը կան գնած բոլոր աղքատների ձեռքին մի-մի սև փող դնել: Այս բոլորը կատարելուց հետո, դռներից դուրս գալով, նա միշտ մի տեսակ խորը հոգոց էր հանում, երեսը խաչակնքելով: Կարծես նրա ուսերից ընկնում էր մի անհագին ծանրություն: Ինձ թվում էր, որ նա այդ ժամանակ զգում էր թեթևություն: Եկեղեցուց մինչև տուն հասնելը նրա դեմքը փայլում էր մի տեսակ պայծառ, ուրախ ժպիտով: Եվ ինձ համար շատ անգամ հաճելի էր այդ բոպեններում նայել նրա երեսին: Նրա մշտական թթված դեմքի վրա ժամանակ առ ժամանակ երևացող ուրախ ժպիտը, ճշմարիտն ասած, ինձ շատ քաղցր էր թվում: Իսկապես շատ է մելամաղձոտ մարդ չէր Մակար աղան: Ընդհակառակը, կարելի էր ասել, ուրախ բնավորություն ուներ: Բայց այդ հայտնի էր միայն նրա մոտիկ ընկերակիցների շրջանում, որոնց հետ սովորություն ուներ շատ հաճախ զանազան տեսակ զվարճություններ սարքելու: Իսկ մագազինում և տանը շատ հազիվ էր պատահում տեսնել նրան հոգեկան ուրախ տրամադրության մեջ և այն էլ այն ժամանակ միայն, երբ առուտուրը հաջող էր անցել կամ մի որևիցե նյութական շահ էր ստացել մի տեղից: Տանը տխուր ժամանակը նա շատ անգամ օրերով չէր խոսում ոչ ոքի հետ, և ոչ ոք էլ չէր կարող նրան խոսեցնել, հավատացած լինելով, որ սրանով ավելի կզրզոեն նրա բարկությունը: Տնացիներն այնքան հպատակվել էին Մակար աղայի կամակոր բնավորությանը, որ նրա տխուր եղած ժամանակ իրանք ևս տխրում էին, իսկ

ուրախ ժամանակ իրանք ևս ուրախանում էին, այնպես որ կարծում

Գործակատարի հիշատակարանից ^{VI} _{IV} →

Ալեքսանդր Շիրվանգադե

մինչև այսօր էլ վրես է մնացել, և ես իսկի էլ չեմ վշտանում,

որովհետև այդ նշանակում է, որ ես ծույլ մարդ չեմ:

Բայց ամենից ավելի ես աշխատում էի Մակար աղայի ուշադրությունը գրավել ինձ վրա, ձեռք բերել նրա կողմից քիչ թե շատ համակրություն: Այս նպատակով ես ամեն ջանք գործ էի գնում, որ ոչ մի սխալով չգրգռեմ նրա բարկությունը դեպի ինձ, այլ ընդհակառակը որքան կարելի է սիրելի դառնամ նրա աչքում: Ես ուսումնասիրում էի նրա բոլոր հատկությունները, որպեսզի նրանց համեմատ վարվեմ նրա հետ: Ինչ տեսակ խոսակցություն, ինչ տեսակ շարժողություն, մինչև անգամ ինչպես ուտել, խմել, նստել, վեր կենալ, որ նրան հավանելի էին, նույն տեսակ էլ ես էի աշխատում խոսել, շարժվել նստել, վեր կենալ և այլն: Ես այս ամենը աչքի առջև ունեի, որովհետև ամեն օր տեսնում էի, թե ինչպես Մակար աղան բարկանում էր գործակատարների վրա ամենաչնչին սխալների համար և շատ անգամ սպառնում արձակել պաշտոնից այն գործակատարին, որը գործել էր այս կամ այն չնչին սխալը: Օրինակ, մի օր նա մեկին մի քանի ապտակներ տալուց հետո քիչ մնաց, որ դուրս աներ մագազինից միայն նրա համար, որ խեղճը սխալմամբ մահուդի մի կտորը դրել էր շիթերի շարքում: Մի խոսքով, չափադանց մանրակրկիտ և բարկացկոտ մարդ էր Մակար աղան: Հարկավոր էր շատ մեծ զգուշություն նրան դուր գալու համար: Եվ ես ամեն կերպ աշխատում էի զգույշ վարվել:

Այսպիսով փոքր առ փոքր ինձ հաջողվեց Մակար աղայի ուշադրությունը գրավել ինձ վրա, և օրեցօր հավանելի դառնալ նրա աչքում: Նա հետզհետե սկսեց ինձ հանձնել այնպիսի գործեր կատարել, որոնք գործակատարի կողմից պահանջում էին քիչ թե շատ հավատարմություն: Օրինակ, փող էր տալիս այս կամ այն վաճառականի մոտ տանելու կամ փոստ ձգելու, ուղարկում էր զանազան տեղերից ապառիկներ ստանալու և այլն:

Մակար աղան ինձ համար մի ձեռք նոր հագուստ էր առել, որովհետև իմը չափադանց պատառոտված էր: Նա յուր անվան լայսող չէր համարում այդ ցնցոտիների մեջ տեսնել ինձ: Բավական փոխվել էի ես այդ նոր հագուստի մեջ. էլ առաջվա հաշին չէի,

ամեն անգամ մագազինում դրած ահագին հայելուն մտիկ տալիս
ինքս ինձնով հիանում էի և զարմանում: «Ահա ինչ ասել է փող,

մտածում էի, մարդուս բոլորովին փոխում է, ինչպես էի առաջ և ինչպես եմ
այժմ: Հիմա ո՞վ կարող է ասել, որ ես կոշկակար Մարգսի տղան եմ: Չէ, ով ինչ
ուզում է թող ասե, իսկ ես կասեմ, փողը շատ լավ բան է և նրան ձեռք բերելու
համար ամեն տեսակի միջոցներ գործ դնել արժեն: Բայց ինչպես ձեռք բերել փող
աշխատելու հնարը, ինչպես: Մակար աղան յուր խելքով չի աշխատում փող, այլ
հենց փողի միջոցով: Ուղիղ էր ասում հայրս, թե «փողը փող է աշխատում, իսկ
դոչադ տղան գլուխն է քորում»: Բայց, ինչնիցե, շտապել հարկավոր չէ, ես դեռ
փոքր եմ, ժամանակ շատ կա, կարող եմ մի օր ես էլ մարդ դառնալ:

Մակար աղան սովորություն ուներ մագազինում բացված հակերից մնացած
թոկերի կտորտանքը, փսիաթներ կամ կոտրտված արկղները էժան գներով տալ
գործակատարներին, որպեսզի սրանք, աշխատանքով ծախելով, շահվեն:
Սովորաբար այս շահը Մակար աղան հանձնում էր այն գործակատարներին,
որոնք երկար տարիներ հավատարմաբար ծառայել էին: Այդ բանը շատ շահավետ
էր: Պատմում էին, որ շատ գործակատարներ այսպիսով զանազան մեծ
մագազիններում բավական գումար են վաստակում: Մակար աղայի մագազինում
այդ արտոնությունն ունեին Գրիգորն և մի ուրիշ գործակատար, որն ամենից հինն
էր: Հույս դնել եկամտի աղբյուրի վրա — իմ կողմից ապարդյուն կլիներ: Բայց և
այնպես, պակաս չէի մտածում նրա մասին, և նախանձում էի Գրիգորին ու այն
մյուս գործակատարին: Պետք է ասած, որ այն օրից, երբ ես մտել էի աղա
Գուլամյանցների մագազինը, մի անգամ իմ մեջ կենդանություն ստանալով
շահասիրության ոգին, օրեցօր քանի գնում՝ այնքան գորեղանում էր, այնպես որ մի
քանի ամիսներում ինձ այնտեղ հասցրեց, որ ես պատրաստ էի դիմել ամեն տեսակ
միջոցների, միայն թե այդ միջոցներն ինձ համար արդյունավետ հետևանք
ունենային: Շատ անգամ ես պատրաստ էի մինչև անգամ մատնել
գործակատարներին Մակար աղայի մոտ, եթե հավատացած լինեի, որ
մատնությունը կարող էր ինձ օգուտ բերել գեթ նրանով, որ իմ վարկը քիչ թե շատ

բարձրացներ Մակար աղայի աչքում և գրավեր նրա վստահությունը դեպի ինձ:

Ես ամեն օր մտածում էի այս կամ այն գործակատարի մեջ գտնել որևէ
անհավատարմության նշույլ դեպի աղա Գուլամյանցների շահերը,

հետևում էի նրանց, որպեսզի մի որևիցե պակասություն տեսնեմ և իսկույն
հայտնեմ Մակար աղային: Մի անգամ պատահեց մի այնպիսի դեպք, որն առիթ
տվեց ինձ այնուհետև գրավել Մակար աղայի վստահությունը: Մի առավոտ,
չգիտեմ ինչու, Մակար աղան մագազին չեկավ: Մուշտարիներ էլ չկային: Այդպիսի
ժամանակներում գործակատարները, թողնելով իրենց սովորական տեղերը,
խմբվում էին միասին և խոսում, ծիծաղում ու զվարճանում: Խոսակցության
առարկան գլխավորապես լինում էր Մակար աղան, որի մասին
գործակատարները հազար տեսակ դատողություններ էին անում, քննելով նրա
բնավորությունը, կյանքը, վարվողությունն և այլն: Մեկը գովում էր Մակար աղայի
մի հատկությունը, մյուսը, պախարակելով այդ հատկությունը, ցույց էր տալիս նրա

մի ուրիշ լավ կամ վատ հասկությունը, բայց վերջ ի վերջո ամենքն էլ միշտ գալիս էին այն եզրակացության, թե նա շատ էլ համակրելի մարդ չէ:

Ես գործակատարների խոսակցության չէի մասնակցում, այլ մի կողմ քաշված ականջ էի դնում: Չնայելով, որ մագազինում ոչ ոք չկար, նրանք խոսում էին շատ ցածր ձայնով, գրեթե շնչյունով:

— Գրիգոր, Մակար աղան ի՞նչպես վերջացրեց յուր հաշիվները այն ծերունու հետ, — հարցնում էր գործակատարներից մեկը:

— Ի՞նչ ծերունու:

— Այ, այն Թոթովյանցի, որի հետ քանի ժամանակ է քաշքշվում են երեք եղբայր աղա Գուլամյանցները մուրհակների մասին:

— Ի՞նչպես պիտի վերջացնեին, մուրհակները Մակար աղան հետ առավ և մի կոպեկ էլ նրան չտվեց: Այժմ խեղճ ծերունին ընկել է աղքատության մեջ և, ինչպես ասում են, մինչև անգամ օրվա մի կտոր չոր հացին էլ կարոտ է մնացել: Խեղճը կաշաղակ է դառել և գիշեր-ցերեկ, այստեղ-այնտեղ նստած, խոսում է ու խոսում, ոչ ոք նրա խոսքին չի հավատում: Ասում են, կարելի է շատ հոգսից

ծերության օրերում խելքից էլ գրկվի:

— Հախն է, ինչո՞ւ էր կյանքի այդ ժամանակը, մի ոտը գերեզմանի

մեջ, այնպիսի կեղտոտ բաների մեջ խառնվում:

— Ի՞նչպես կարող էր չխառնվել, քանի որ ամբողջ կյանքն այդպիսի խաբեբայություններով է անցկացրել: Առական ասում է. «Կուժը ջրի ճանապարհին կկոտրվի»: Աթոյանցի տունը քանդեցին քանի կենդանի էր, փողերը ձեռքից խլեցին և փոխարենը կեղծ մուրհակներ տվեցին մեռնելու ժամանակ, այն էլ բարձի տակից գողացան և ողորմելու ընտանիքը ձգեցին մուրացկանության մեջ:

— Ասում են, մեծ գումարի են հասնում Աթոյանցի փողերը— մոտ մինչև 75 հազարի:

— Այո, 75 հազար: Մուրհակներ գրողն էլ Ռուսաստանի գործակատար Համբարձումն է եղել, — ասաց Գրիգորը: — Նա ինձ պատմել է, թե ինչպես են ստորագրել այդ մուրհակները աղա Գուլամյանցները և պատավ Թոթովյանցը:

— Հետաքրքրական է, — ասացին բոլորը:

— Մակար աղան վերցրել է գրիչն և, յուր ձեռագիրը փոխելով, ամենքի փոխարեն ինքը ստորագրել է ջոկ-ջոկ ձեռագրով այնպիսի խորամանկությամբ, որ յուր իսկական ձեռքի հետքն անգամ չի կարելի եղել նշմարել: Աթոյանցն, ինչպես հին վաճառական և չափադանց միամիտ մարդ տեղեկություն էլ չի ունեցել մուրհակներ գրելու կարգ ու կանոններից: Համբարձումը հավատացնում էր, որ երբ

ինքը մտրիակները մի առ մի տանում էր և տալիս, Աթոյանցը մինչև անգամ նրանց ստորագրությանն էլ մտիկ չէր անում, միշտ կրկնելով, թե աղա Գուլամյանցներն ազնիվ մարդիկ են, նրանք ուրիշի փողին թամահ չեն անիլ, կարելի է նրանց հավատալ առանց մտրիակների էլ:

— Իսկ պատավ Թոթովյանցի մտրիակները ի՞նչ մտրիակներ են, որ նա ստացած է եղել աղա Գուլամյանցներից, — հարցրեց գործակատարներից մեկը:

— Աղա Գուլամյանցները միշտ Աթոյանցից փողերը վերցնելիս են եղել ծերունի Թոթովյանցի միջոցով: Նա է իբրև միջնորդ գնացել Աթոյանցի մոտ և փողերը ստացել և նրա շնորհիվ է իսկապես Աթոյանցը հավատացել աղա Գուլամյանցներին այդչափ

մեծ գումար: Մի անգամ արդեն մոլորվելով թե Գուլամյանցներն ազնիվ վաճառականներ են և երբեք իրանց թույլ չեն տալ ուրիշի

փողերն ուտել, Թոթովյանցն աղա Գուլամյանցների հետ առաջուց մտածած է եղել Աթոյանցից դուրս կորզել բոլոր սրա փողերը և փոխարենը մտրիակներ տալ, պայմանով, որ գումարի մի մասը Գուլամյանցները տան Թոթովյանցին: Թոթովյանցն իրան հասանելի մասը, քան յուր սեփական փողերը — ընդամենն երեսուն հազար մանեթ — հանձնել է աղա Գուլամյանցներին տարեկան 20 տոկոսիքով և փոխարենը նրանցից մտրիակներ վերցրել: Երբ ամեն ինչ վերջացել է, այսինքն՝ Աթոյանցը մեռել է, և ծերունին նրա բարձի տակից աղա Գուլամյանցների և յուր անունով 75 հազար մանեթի մտրիակները գողացել է ու տվել աղա Գուլամյանցներին, այն ժամանակ սրանց ոտք ու ձեռքը բոլորովին բացվել են: Այս անգամ աղա Գուլամյանցները սկսել են մտածել Թոթովյանցի պարտքից մի կերպ ազատվելու մասին: Բայց Թոթովյանցն այնպիսի պտուղ չի եղել, որից հեշտությամբ ազատվել կարողանային: Աղա Գուլամյանցները շատ են աշխատել պատավի ձեռքից մի կերպ դուրս բերել իրանց 30 հազար մանեթի մտրիակը, բայց չի հաջողվել. ծերունին նրանց հետ զգուշությամբ է վարվել: Վերջապես, Մակար աղայի համբերությունը հատել է, և նա մի օր խոսք է տվել յուր եղբայրներին շուտով, ինչպեսևիցե, Թոթովյանցից վերցնել մտրիակները:

Այդ վճռից հետո Մակար աղան մի օր շուկայում պատահել է Թոթովյանցին, ասել է, թե մտադիր է այն օրն յուր պարտքը վճարել և խնդրել է նրան, որ երեկոյին տանը սպասի, ինքը կբերի փողը և մտրիակները կստանա: Երեկոյին Մակար աղան վերցնում է իսկապես 30 հազար մանեթ փող և գնում է Թոթովյանցի տունը: Նա թաշկինակի մեջ կապած փողերը գրպանից հանում է և դնում սեղանի վրա, խնդրելով պատավին, որ մտրիակները հետ տա, փողերն ստանա: Թոթովյանցի աչքերը փողի կապոցից շլանում են, և նա շվարած, դողդողալով հանում է սնդուկից մտրիակն ու դնում Մակար աղայի առջև: Օգտվելով ծերունու շփոթութենից և հարմար վայրկյանից, Մակար աղան խլում է մտրիակն ու փողի կապոցն և հայդա... Թոթովյանցը սկսում է գոռալ, թե իրան կողոպտեցին

և ուշաթափվելով ընկնում է հատակի վրա:

— Բրավո՛, բրավո՛, Մակար աղա, լավ խորամանկություն է

բանեցրել, ես իմ աստվածը, — բղավեց գործակատարներից մեկը, հափշտակված Գրիգորի պատմությունով:

— Ահա ինչպես է վերջացրել բանը Մակար աղան ծերունի Թոթովյանցի հետ, — ավարտեց Գրիգորն յուր պատմությունը: Այժմ խեղճը մնացել է չոր տափի վրա, չգիտե ինչ անե. դատարան գնալ չի կարող, որովհետև ոչինչ փաստ չունի, որ Գուլամյանցների վրա հաստատե յուր պարտքը, իսկ առանց փաստերի ոչ ոք չի հավատում նրա խոսքերին: Հասարակության մեջ գանգատվելու ժամանակ ամենքը ծիծաղում են նրա վրա և չեն հավատում, որ աղա Գուլամյանցները նրան այդքան փող պարտ լինին և չվճարեն: Եվ ի՞նչպես հավատան, քանի որ շատ լավ ճանաչում են նրան և գիտեն, որ նա յուր կյանքում այդքան փող երբեք չի ունեցել: Իսկ ճշմարիտը խոստովանվել — ծերունի Թոթովյանցը նույնպես չի կարող, որովհետև գիտե, որ եթե ճշմարիտը պատմի, թե որտեղից և ինչպես է այդ պարտքը գոյացել աղա Գուլամյանցների վրա — կարող է կյանքի վերջին օրերում խայտառակվել, հայտնելով յուր մասնակցությունը Աթոյանցին կողոպտելու մեջ: Այժմ մարդը մնացել է տանջվելով և գիշեր ու ցերեկ մաշվում է յուր գաղտնի ցավերից և ոչ ոքի չի կարողանում հայտնել: Ճարահատյալ ամեն օր գնում է եկեղեցի և աստծուն աղաչում, պաղատում, որ գոնե նա պատժի աղա Գուլամյանցներին:

— Գիտեք ինչ, — մեջ մտավ մի ուրիշ գործակատար, — ինչ որ վաճառականն է անում, նույնը սովորում ենք անել և՛ մենք: Ո՞ր մեկը մեզանից կարող է պարծենալ, թե ինքը իսկապես ճշմարիտ մարդ է: — Ոչ մեկը: Ամենքս էլ ոտքից մինչև գլուխ թաթախված ենք կեղտի մեջ: Օրը հարյուր անգամ սուտ ենք ասում, մուշտարիներին խաբում ենք, կտորները պակաս ենք չափում, արժողութենից ավելի գներով ենք ծախում, մի խոսքով, հազար տեսակ սատանայություններ ենք անում, թե ինչ է մեր աղան պիտի օգտվի: Բայց աղան սրա փոխարեն ի՞նչ է տալիս մեզ: Նա մեզ ավելի ու ավելի է սովորեցնում խաբել ու կեղծավորել: Մինչև այսօր մեզանից ո՞ր մեկն է մարդուր սրտից խոսել Մակար աղայի

հետ: Ամենքս խոսում ենք մի տեսակ, մտածում ենք ուրիշ

տեսակ, ամենքս շողորորթում ենք նրան, փեշերը լիզում դուր

գալու համար: Մեր ստրկությունն այն տեղն է հասել, որ եթե Մակար աղան ասի, թե այսօր ուրբաթ չէ, այլ կիրակի է, մենք կհամաձայնվենք, թե նա սուտ չի ասում: Եթե ասե, որ արեգակը լույս չունե, մենք կասենք, թե ճշմարիտ է: Ինչո՞ւ համար ենք այս բոլորն անում: Ձեզ եմ հարցնում: — Նրա համար, որ մենք նրա քեֆին չդիպչենք, որ դրանով մենք ցույց տանք նրան մեր հնազանդությունը, խոնարհությունը, որպեսզի գրավենք նրա հավատարմությունը: Միթե այս բոլորը խաբեբայություն չէ՞, միթե պակաս հանցա՞նք է, քան թե աղա Գուլամյանցների և ծերունի Թոթովյանցի ավագակությունը:

Այս ասում էր մի գործակատար, որ ընդամենը մի տարի էր ծառայել աղա Գուլամյանցների մոտ: Մակար աղան նրան չէր սիրում և շատ վատ էր վարվում հետը: Ես կարծեցի, որ հենց այս էր պատճառը նրա անբավականության, սակայն ես զգում էի նրա բոլոր խոսքերի ճշմարտությունը: Ես գիտեի, որ իսկապես այն ամենը, ինչ որ նա ասում էր գործակատարների մասին, իրավացի է և արդար:

— Ուրիշ կերպ անկարելի է, — պատասխանեց Գրիգորը յուր դրութենից դժգոհ գործակատարին: Եթե չխոնարհվենք, չհնադանդվենք աղա Գուլամյանցներին, եթե նրանց սրտի ուզածը չկատարենք — այս աշխարհում իսկի ապրել չենք կարող: Նրանք սիրում են կեղծավորություն — մենք էլ պիտի կեղծավորենք, սիրում են շողոքորթություն — մենք էլ պետք է շողոքորթենք, սիրում են սուտ ասել — մենք էլ պիտի սուտ ասենք: Մի խոսքով, ինչպես նրանք են ուզում — պիտի այնպես էլ պահենք մեզ, եթե ոչ՝ քաղցած կմնանք: Տեսնո՞ւմ ես, այն օրվանից, երբ դու մի փոքր հակառակություն ցույց տվեցիր Մակար աղային — աչքից ընկար՝ չնայելով, որ դու ճշմարիտն էիր խոսում: Չէ, եղբայր, հարկավոր է անել այն, ինչ որ քեզանից պահանջում են աղա Գուլամյանցները և ոչ թե այն, ինչ որ դու ես ցանկանում: Ուրիշ ճար չկա, եթե ուզում ես նրանց աչքում հավանելի լինել: Ես էլ առաջ շատ էի նեղանում իմ պաշտոնից և շատ անգամ ինքս ինձ

ասում էի, ինչ հարկավոր է սուտ խոսել, կեղծավորել,

երբ որ առանց այն կարելի է վարվել, բայց հետո տեսա,

որ չէ, անկարելի է: Այժմ ինձ համար միևնույն է, իսկի չեմ էլ մտածում, թե օրական քանի անգամ եմ սուտ ասում և քանի անգամ խաբում մարդկանց, որովհետև հենց իմ ամբողջ օրվա խոսակցությունը սուտ է: Եվ ինչո՞ւ չստեմ: Ինձանից խոսման արանով մի բան չի պակասում: Այսպես չեմ խոսիլ, այնպես կխոսեմ, այս չեմ ասիլ, այն կասեմ, այս բոլորն, իմ կարծիքով, միևնույնն է, միայն հարկավոր է աչքի առջև ունենալ, թե որն է շահավետ գրպանի համար: Աղա Գուլամյանցներն եթե իրանց ամբողջ կյանքը սուտ ասելով, կեղծավորելով, խաբելով և սրա ու նրա ոտները լզելով չանցկացնեին, հավատացնում եմ ձեզ, այսօր այնքան հարստության տերեր չէին կարող լինել: Փողը, եղբայր, ամեն բան ուժով ստիպում է մարդու անել: Այսպես չէ՞:

Բոլոր գործակատարները դրական պատասխան տվեցին Գրիգորին, հավանելով նրա ասածները, բացի այն մեկից, որ յուր պաշտոնից անբավական էր: Ինչ վերաբերվում էր ինձ, համաձայն էի, որ մենք գործակատարներս, թաղված ենք այդ բոլոր կեղտոտությունների մեջ: Բայց ինչպես անել. չհամաձայնվել Գրիգորի հետ, որ մի կտոր հացի տեր լինելու համար անհրաժեշտ է լինել Մակար աղայի առջև կեղծավոր և շողոքորթ — չէի կարող, քանի որ արդեն ճանաչում էի վերջինին և գիտեի, որ առանց սրանց անհնար է նրա մոտ երկար մնալ: Իսկ ես ուզում էի նրա մոտ ծառայել, աչքի առջև ունենալով իմ ապագան: Ես չէի ուզում հորս պես աղքատության մեջ ապրել: Ես ցանկանում էի իմ ապագան նյութապես ապահոված տեսնել, Ո՞վ է աղա Գուլամյանցներին այսօր մեղադրում, ո՞վ է նրանց պախարակում Աթոյանցի փողերն ուտելու մասին: — Ոչ ոք, ընդհակառակը, ամենքն էլ նրան պատվում են, հարգում են, փողոցով անցնելիս գլուխ են տալի

հեովից: Իսկ իրանք՝ հպաթտ ու գոռոզ՝ ոչ ոքի հետ չեն ուզում խոսել: Եվ ի՞նչ կարիք ունին ուշադրություն դարձնելու, քանի որ առանց ուրիշների էլ կարողանում են ապրել:

— Այսքան տարի ծառայելով, — շարունակեց Գրիգորը, — ես, վերջապես, հասկացել եմ, որ վաճառականության մեջ մարդ չի կարող մնալ

ագնիվ, մաքուր, ճշմարտախոս: Չի կարող, որովհետև
վաճառականությունն այդպիսի մարդկանց չի սիրում: Եթե

կամենում եք, ես իսկի չեմ էլ մեղադրում վաճառականին, երբ նա խորամանկություն է անում, ստախոսում է, խաբում է, որովհետև գիտեմ, որ նա կամա ակամա ստիպված է այդպես անել: Անիրավ ոսկին ամեն բան մարդուս մոռացնել է տալիս, ամեն բան — խիղճ, հոգի, հավատ: Բաց արեք աչքներդ և լավ մտիկ արեք ձեր շուրջը: Տեսեք ով է կարող պարծենալ, թե ագնիվ, առաքինի և ճշմարտասեր մարդ է: Ոչ ոք, ամենքն իրարու խաբում են, կողոպտում են: Աթոյանցին խաբում է ու կողոպտում Թոթովյանցը, աղա Գուլամյանցները խաբում են ու կողոպտում Թոթովյանցներին, վաղը մի ուրիշը դուրս կգա — նույնը կանե աղա Գուլամյանցների հետ և այսպես կշարունակվի անվերջ: Ես ինքս, եթե դեպք պատահի, եթե ձեռքս ուրիշի փողեր ընկնեն, առանց խղճալու կկլանեմ, և այս բոլորովին խղճիս դեմ չեմ համարիլ, որովհետև հավատացած եմ, որ այդ ուրիշն էլ անշուշտ մեկ մարդուց գողացած է այդ փողերը:

Գրիգորը չկարողացավ շարունակել յուր խոսքը, որովհետև այդ ժամանակ ներս մտավ մի մուշտարի: Մենք ցրվեցինք մեր տեղերը:

Այս խոսակցությունն ինձ համար խիստ հետաքրքրական էր. Շատ ավստսեցի, որ նա ընդհատվեց: Նա ինձ համար հետաքրքրական էր նախ, որ ես իմացա այն ծերունու գաղտնիքը, երկրորդ, որ առիթ էր տալիս ինձ ծանոթանալու գործակատարների հետ:

Երեկոյին, սովորականին համեմատ, ես աղա Գուլամյանցների տանն էի: Մակար աղան յուր առանձնասենյակումն էր: Մատանան հենց բոթում էր ինձ, որ անպատճառ գնամ նրա մոտ և պատմեմ գործակատարների այն օրվա խոսակցությունն և ցույց տամ իմ հավատարմությունը: Մի քանի րոպե ես տատանման մեջ էի. «գնալ, թե չգնալ»: Մի կողմից չէի ուզում գնալ, որովհետև վախենում էի, որ Մակար աղան իմ խոսքերին չհավատա, և մի փոքր էլ խիղճս թույլ չէր տալիս, մյուս կողմից, ցանկանում էի գնալ, մտաբերելով, որ ինձ վարձելու օրը Մակար աղան ինքը պատվիրել էր հայտնել

իրան այն ամենը, ինչ որ կլսեմ ուրիշներից յուր վերաբերմամբ:
Մինչ ես տատանվում էի, Մակար աղան ծառայի միջոցով

կանչեց ինձ յուր մոտ: Վերջին ժամանակները նա սովորություն էր արել երբեմն ինձ կանչել յուր մոտ և զանազան բաների մասին հարց ու փորձ անել: Լինելով կասկածավոր բնավորության տեր, նա ուզում էր, որ ամեն բան իրան հայտնի լինի

և այս պատճառով ինձանից շատ անգամ այնպիսի չնչին բաների մասին էր տեղեկություններ պահանջում, որ ես զարմանում էի: Օրինակ, նա հարցնում էր, թե գիշերներն այս կամ այն ծառան ինչ է անում յուր սենյակում, վաղ է պառկում քնելու թե ուշ, քանի բաժակ թեյ է խմում, ինչքան անգամ է օրը հաց ուտում և այլ այսպիսի մանր-մունր բաներ:

Մակար աղան թեյ էր խմում: Ես գլուխ տվեցի նրան և կանգնեցի դռների մոտ, ձեռներս դարսելով կրծքիս:

— Հըմ, ի՞նչ կա, ինչ չկա, պարոն Խաչի:

Վերջին ժամանակները Մակար աղան սովորություն էր արել ուրախ ժամանակին ինձ հետ խոսելիս «պարոնը» կպցնել իմ անվանը մի տեսակ մեղմ հեզությամբ:

— Ձեր հրամանոց առողջությունը, Մակար աղա, — պատասխանեցի ես, գլուխս համեստությամբ խոնարհեցնելով:

— Այսօր ես մինչև երեկո մագազինում չեմ եղել, ի՞նչ են արել գործակատարները:

— Ինչ պետք է անեին, մի՞թե չգիտեք, թե ձեր հրամանքը մագազինում չեղած ժամանակը ինչ են անում նրանք:

— Հըմ, խոսիր տեսներք . . .

— Մի այնպիսի բան չկա: Ուզում եմ միայն ասել, որ երբ դուք մագազինում չեք լինում, առհասարակ գործակատարները շատ էլ խելոք չեն պահում իրանց, — պատասխանեցի ես, գլուխս ավելի քաշ գցելով, իբրև թե խիստ ամաչում եմ Մակար աղայից:

— Գիտեմ ինչպես են պահում իրանց: Երբ ես այնտեղ չեմ լինում, հավաքվում են միասին և ռեխները ծռած սովբաթ անում, իսկ մուշտարիները գալիս են ու դատարկ հետ գնում:

— Դատողություններ են անում, աղա, խելքներին գոռ են տալիս:

— Հա՛ա, հապա ասա տեսներք, ինչի՞ մասին են դատողություններ

անում, — ասաց Մակար աղան տեղից բարձրանալով:

Ես մի փոքր հետ քաշվեցի, ցույց տալու համար, թե իբր վախենում եմ նրանից:

— Ձեր գործերի մասին էին խոսում, աղա . . .

Մակար աղայի հետաքրքրությունը զրգովեց: Ես միամիտ ձևացա, իբրև թե իմ ասածին ինքս այնքան էլ նշանակություն չեմ տալիս:

— Ի՞նչ են խոսում իմ վերաբերմամբ, պատմիր շուտով, — կրկնեց նա:

— Ասում են, դուք լավ մարդ եք, խաբող, սուտ ասող չեք, Է՛հ, ինչ գիտեմ, ուրիշ այսպիսի շատ բաներ են ասում:

— Հանաք մի արա այ տղա, գոռաց Մակար աղան տաքացած:

— Ասում են, թե դուք ձեզանից մեծերին և ուժեղներին կեղծավորում եք ու շողորորթում, իսկ փոքրերի առջև հպարտ ու գոռոզ եք պահում ձեզ: Թե դուք գողութենով և խաբեբայութենով եք այդքան հարստություն դիզել: Գրիգորը պատմում էր, թե դուք իբրև թե խաբել եք ինչ-որ Աթոյանց ազգանունով վաճառականի, նրա 75 հազար մանեթը կուլ եք տվել, հետո խաբել եք ծերունի Թոթովյանցին և նրա 30 հազար մանեթը կերել: Այսպիսի և սրա նման շատ բաներ էին ասում, Մակար աղա: Ես չէի ուզում լսել նրանց, որովհետև ինձ շատ վատ էր թվում, որ իմ աղայիս մասին ստեր են հնարում և այն էլ այնպիսի մարդիկ, որոնք նրա հացով են ապրում: Բայց ի՞նչ պիտի անեի. մագազինից դուրս գալ չէի կարող, նրանք խոսում էին, ես էլ ակամա լսում էի:

Մակար աղան բարկությունից գունատվեց: Ես իսկապես սկսեցի նրանից վախենալ: Բայց շուտով էլի ուղղեցի ինձ:

— Հետո՞, էլ ի՞նչ էին խոսում շան գարմերը:

— Է՛հ, Մակար աղա, շատ բաներ կասեն, բայց ո՞վ է հավատում նրանց ասածներին:

— Հավատում են թե չեն հավատում, քո բանը չէ: Դու պատասխանիր

այն, ինչ որ ես եմ քեզանից հարցնում: Ասա տեսնեմ,

Է՞լ ինչ էին խոսում, — շարունակեց Մակար աղան կատաղած,

այնպես որ ես սկսեցի փոշմանել իմ ասածների վրա:

— Միայն ձեր մասին չէին խոսում, այլ բոլոր վաճառականների մասին: Ասում էին թե նրանք ամենքն էլ սուտ ասողներ, խաբողներ, գողեր են, թե նրանց մոտ ծառայողներն էլ պետք է այդպես լինին, որովհետև ուրիշ կերպ չեն կարող լինել:

— Այդ ո՞ր գործակատարն էր ասում:

Ես հիշեցի Գրիգորի և մեկ էլ յուր պաշտոնից անբավական գործակատարի անունները:

— Այդ էլ իմ լավության պտուղը . . . փողոցներում ոտաբոբիկ լակոտներ էին, հավաքել եմ, բերել, մի կտոր հացի տեր շինել, այժմ ինձ էլ չեն հավանում: Արի այժմ աղքատներին ողորմություն արա, խղճա նրանց վրա, Մակար:

— Գրիգորն ասում էր, թե մինչև անգամ ինքն էլ պատրաստ է ուրիշի փողերն ուտել, եթե ձեռքն ընկնի: Նա այսպիսի մի բան էլ ասաց . «Գողից գողություն անելը մեղք չէ»:

Այս անգամ Մակար աղայի կատաղությունը սահմանից դուրս եկավ, նա սկսեց արագ-արագ քայլել: Իմ խոսքերն ասեղների նման ցցվում էին նրա սրտի մեջ:

— Լա՛վ, գնա՛, — դարձավ նա, վերջապես, ինձ:

— Բայց, աղա, մի բան եմ խնդրում ձեզանից:

— Ի՞նչ:

— Որ դուք գործակատարներին չասեք, թե ես եմ այս ամենը ձեզ պատմել, առանց այն էլ նրանք ինձ հետ լավ չեն վարվում: Ինձ ծեծելով կսպանեն: Խեղճ մարդու տղա եմ, մտել եմ ձեզ մոտ մի կտոր հաց ուտելու, պարտավոր եմ կերածիս փոխարեն ձեզ հավատարմությամբ ծառայելու: Ես պարտքս եմ կատարում:

— Լավ է, դուրս եկ, կորի՛ր:

Ես, իհարկե, դուրս եկա իսկույն, բայց չկորա, մտա սենյակս:

Հետևյալ առավոտ Մակար աղան վռնդեց Գրիգորին և այն գործակատարին, որ յուր դրութենից անբավական էր:

Վերջինի պաշտոնը Մակար աղան հանձնեց ինձ:

Գործակատարի հիշատակարանից ^{VII}

←
V

→

Ալեքսանդր Շիրվանզադե

VI

Արդեն երեք տարի էր, որ ես ծառայում էի աղա Գուլամյանցների մագազինում: Գործերս վատ չէին գնում: Եվ արդեն գրավել էի Մակար աղայի հավատարմությունն և օրեցօր ավելի ու ավելի բարձրանում էի նրա աչքում: Մանրավաճառ Թորոսի խոսքերի նշանակությունը փոքր առ փոքր սկսում էի հասկանալ, նրա տված խրատն ինձ օգնում էր: Այնտեղ, ուր հարկավոր էր խորամանկություն — ես խորամանկ էի, ուր հարկավոր էր միամտություն — ես միամիտ էի: Ուր հարկավոր էր կեղծավորություն և շողոքորթություն — ես կեղծավորող և շողոքորթող էի, ինչպես պարսիկ, ուր հարկավոր էր ստախոսություն — ես սուտ էի ասում, ինչպես մի հմայող: Մի խոսքով, ես հնագանդվում էի ամեն մի դեպքում հանգամանքներին և իմ ամեն մի քայլն անում էի վերջինների համեմատ, միայն թե կարողանայի առաջանալ Մակար աղայի մոտ, միայն թե ձեռք բերեի նրա վստահությունը:

Հասել էին այն ուրախ օրերն, երբ Մակար աղան պիտի ամուսնանար: Մի քանի ամիս առաջ արդեն սկսել էինք պատրաստություններ տեսնել այդ նշանավոր օրվա, համար: Այդ օրերն ես այնքան զբաղված էի, որ, ինչպես ասում են, քիթ սրբելու ժամանակ չունեի: Իմ գործերը շատացել էին թե տան և թե՛ մագազինում: Ամենքն ինձ էին հանձնարարություններ անում, և ես կատարելապես թևեր էի առել ու թռչում էի ամեն կողմ, ուր ուղարկում էին ինձ: «Խաչի, գնա բազար, այնինչ բանը գնիր»: — «Այս րոպեիս աղա», և Խաչին մի վայրկյանում անհետանում էր աղայի հրամանն անհապաղ կատարելու: «Խաչի, վազ տուր մագազինից այսինչ կտորը բեր»: — Մակար աղան դեռ խոսքը չավարտած, Խաչին արդեն ճանապարհ է ընկել:

Այդ միջոցներին Մակար աղան գտնվում էր ուրախ տրամադրության մեջ: Նա ամենքի հետ քաղցրությամբ էր վարվում, ամենքի հետ խոսում էր կակղությամբ, նամանավանդ ինձ հետ: Մյուս գործակատարների դեպի ինձ ունեցած նախանձին չափ չկար, ես դառել էի մի փուշ և ծակում էի նրանց աչքերը: Ամենքը նախանձում էին մանավանդ նրա

համար, որ ես աղա Գուլամյանցների
ընտանիքում ընդունվում էի ինչպես նրա անդամներից մեկը,

իսկ իրանք ամսենը մի անգամ հազիվ ոտք էին դնում այնտեղ:

Մակար աղան պիտի պասկվեր Շ . . . քաղաքի մի հարուստ դրամատիրոջ աղջկա հետ . Այն աղքատ աղջիկը, որի հետ նա առաջ ուզում էր նշանվել և որի մասին միջնորդություն էր անում տեր-Վահակը, մեռել էր:

Թե ինչ էր Մակար աղայի հարսանիքը, որքան շքեղ էր և ինչքան ծախս եղավ — այս մասին ես ավելորդ եմ համարում գրել իմ հիշատակարանում: Բավական է միայն ասել, որ խրախճանը շարունակվեց ուղիղ հինգ օր, և քաղաքում մարդ չմնաց, որ չհրավիրվեր հարսանիք: Մի օր Մակար աղան ճաշկերույթ տվեց առանձնապես հասարակության բարձր դասակարգին, երկրորդ օրը — միջին և ստոր դասակարգերին, երրորդ օրը — ռուսներին, չորրորդ օրը — յուր ընկերակիցներին: Եվ այդ հինգ օրվա ընթացքում ես այնքան աշխատել էի, այնքան այս ու այն կողմն էի վազվզել, որ հետո երկու օր հոգնածութենից սենյակիցս դուրս գալ չկարողացա:

Այսպես թե այնպես, ինձ համար խիստ ուրախ անցան հարսանիքի օրերը: Ես մինչև անգամ գգում էի ինձ հարսանիքի հերոսներից մեկը . Մի անձն, որով իմ ուշք ու միտքն այդ օրերը չափադանց զբաղված էին — Թամարն էր, որի հետ ամեն օր և ամեն ժամ առիթ ունեի խոսալու: Թամարը, հասակ առնելով, կրկնապատիկ գեղեցկացել էր: Մարդ եմ ասում, այն էլ ինձ նման 20 — 21 տարեկան թարմ երիտասարդ, որ անտարբեր լիներ: Նայելով նրա առույգ և կարմրախայտ թշերին, սև ու կրակոտ աչքերին, նայելով շագանակագույն խիտ մազերին, որոնք թափվելով նրա բարձր ուսերի վրա հասնում էին մինչև մանիշակագույն ատլասյա հագստի վրա կապած ոսկե գոտին, նայելով նրա գեղեցիկ ոսկե մեղալյոնով զարդարված բարձր կրծքին — խոստովանում եմ, ամեն անգամ սիրոս ժամացույցի նման շխշխկում էր: Ես հազիվհազ կարողանում էի գսպել ինձ, որպեսզի չհարձակվեմ նրա վրեն և չգրկեմ:

Հարսանիքի օրերը կանանց դասակարգը, ինչպես ընդունված

էր տեղական հասարակության մեջ, չէր խառնվում տղամարդկանց

հետ: Նա, բոլորովին անջատված, շարունակում էր զվարճությունը առանձին սենյակներում ուր ոչ մի տղամարդ չէր համարձակվիլ ոտք դնել: Մակայն աղա Գուլամյանցների ընտանիքի վստահությունն ես այնքան գրավել էի, որ առանց որևէ արգելքի, համարձակորեն, իբրև մեկն ընտանիքի անդամներից, մտնում էի կանանց դասի մեջ: Օգտվելով այս արտոնութենից, որ կրկնապատկում էր մյուս գործակատարների նախանձն, ես ամեն րոպե կարողանում էի հանդիպել Թամարին: Պետք է ասած, որ Թամարը, չնայելով մեր դիրքերի տարբերությանը, բոլորովին գոռոզ չէր նայում ինձ վրա: Իսկ ես, իհարկե, օգուտ քաղելով նրա պարզ բնավորութենից, ստեպ-ստեպ մոտենում էի նրան և խոսեցնում, ամենաչնչին առիթներ գտնելով:

Երբ մտիկ էի անում նրա գրավիչ դեմքին, իմ գլխում հազար տեսակի մտքեր էին ծագում, իմ ֆանտազիան գրգռվում էր, և ես դարձյալ իմ երևակայության մեջ

սկսում էի կառուցանել օդային ամրոցներ: «Երանի այն բախտավոր մարդուն, մտածում էի, որը պիտի դառնա քո տերը, Թամար: Բայց ո՞վ պետք է լինի այդ մարդը: Իհարկե, քաղաքի հարուստներից մեկը կամ ծերացած և մազերը սպիտակած մի տղեղ դրամատեր, որը կտանի քեզ նման գեղեցիկ և թարմ օրիորդին, որպեսզի մի քանի տարում քեզ էլ իրան պես պառավեցնի: Ախ ոսկի, ոսկի, ինչե՛ր չես անում դու, քո ձեռքովդ ի՞նչ հնարներ չեն անցնում: Ինչ կլինե՞ր, որ ես էլ ունենայի քեզ, որ այսօր կարողանայի համարձակորեն մտածել Թամարի նման օրիորդի մասին: Բայց մի՞թե առանց հարստության չի կարելի հույս դնել, միթե աղա Գուլամյանցները, եթե ուզենան, չե՞ն կարող ինձ բախտավորեցնել: Միթե, եթե ուզենան, չե՞ն կարող ինձ մի օրում հարստացնել: Ի՞նչ կպակասի նրանց, եթե իրանց ահագին հարստության մի մասը տան ինձ և Թամարին էլ պսակեն ինձ հետ, ասելով. «տար, Խաչի, ապրիր և զվարճացիր»: Այո, եթե ուզենան, կարող են անել, իսկ ես Թամարի համար ուրիշներից վատ ամուսին չէի լինիլ: Փառք աստուծո, ի՛նչ բան է պակաս ինձ, բացի հարստութենից: Ինքս ջահել, խելոք տղա,

դենքով գեղեցիկ, մարմնով առողջ, գործ կատարելում
աշխույժ և ժիր: Թող ինձ մի գումար տան և կտեսնեն, թե ես ինչպես

կշահեցնեմ նրան և ինչպիսի վաճառական կդառնամ: Մի տարում կկրկնապատկեմ, կեռապատկեմ այդ գումարը, կգրավեմ Ռուսաստանի բոլոր վաճառականների հավատարմությունն և, մեծ քանակությամբ նրանցից ապառիկ ապրանքներ բերելով այստեղ, օրեցօր կընդարձակեմ իմ առուտորի շրջանն և այնուհետև թող մի հատ վաճառական դուրս գա և ինձ հետ համարձակվի մրցել: Կփախցնեմ մի քանի տարում վաճառականական ասպարեզից նրանց ամենքին և ինքս միայն կմնամ այնտեղ: Իսկ Թամարը կապրի ինչպես թագուհի...

Այս երևակայությունից հետո, սթափվելով, սկսում էի մտածել, թե հիրավի չի՞ կարելի արդյոք մի կերպ Թամարին տիրանալ: Չկա՞ն, արդյոք, այնպիսի խորամանկություններ, որոնց միջոցով հնար լինե՞ր այդ թեև դժվար, բայց ոչ անիրագործելի նպատակին հասնել:

Իմ գլուխն ողորմելի գլուխներից չէր: Ես հավատացած էի, որ նա ընդունակ է ստեղծել հազար տեսակի ծրագրեր իմ հանդուգն ցանկությանը կատարումն տալու համար: Բայց ժամանակը շատ կարճ էր: Թամարի 17 տարին լրացած էր. նրա մարդու գնալու ժամանակը հասել էր, այսօր կամ վաղը կարող էր մեկը նշանվել նրա հետ: Արդեն քաղաքում խոսում էին նրա մասին: Այս միտքը սկսեց ինձ խիստ զբաղեցնել, և ես գիշեր-ցերեկ տանջվում էի: Աշխատում էի հնարել զանազան մեքենայություններ, որոնց միջոցով կարողանայի կողմնակի կերպով արգելել Թամարի մարդու գնալը, մինչև որ տեսնեի թե իմ վերջն աղա Գուլամյանցների մոտ ինչպես է լինում: Հարսանիքից հետո, երբ Թամարը բոլորովին գրավել էր իմ սիրտը, ես բոլոր անգամ չէի դադարում նրա մասին մտածելուց: Վերջապես, գլխումս հղացավ մի միտք, որ և սկսեց ընդդիմադրել իմ հուսահատության:

Հանդուգն և հանցավոր էր այդ միտքը, իմ կողմից հարկավոր էր մեծ զգուշություն և համարձակություն նրան իրագործելու համար, սակայն ինձ համար այդ միևնույնն էր: Ես երբեք ինձ նեղություն չտվեցի մտածելու, թե որքան չար և սատանայական էր այդ միտքը,

ըստ որում ես արդեն հասել էի այն աստիճանին,

Գործակատարի հիշատակարանից ^{VIII}

← ^{VI}

→

Ալեքսանդր Շիրվանգաղե

ասածը կրկնել: Դու պիտի այնպես վարվես նրա հետ, որ նրան

չբարկացնես, եթե ոչ քեզ մի օր անգամ չի պահիլ: Դու չպիտի մագի չափ նրա հրամաններից շեղվես: Լսո՞ւմ ես:

— Ես կլինեմ Աբրահամ աղայի ստրուկը, ինչպես նա կիրամայի, այնպես էլ կվարվեմ: Ես ձեր ծառան եմ, ձեր հացն եմ ուտում. ստրուկն ի՞նչ իրավունք ունե յուր տիրոջ հրամաններից շեղվել:

Մակար աղան մի քանի բոպե լոեց, մտածողության մեջ ընկնելով:

— Խաչի, — շարունակեց նա հանկարծ, կարծես, ծանր քնից սթափվելով:

— Հրամայեցե՛ք, աղա:

— Դու ինձ շա՞տ ես սիրում:

— Ավելի, քան թե ծնողներիս, ես վերև աստծուն եմ պաշտում, ներքև՝ ձեզ:

— Ինչ որ հրամայեմ կկատարե՞ս:

— Հրամայեցեք խեղդվել — նույն բոպեին կխեղդվեմ, հրամայեցեք ջուրն ընկնել — նույն բոպեին ջուրը կընկնեմ, միայն թե ձեր հրամանը կատարվի:

— Մի բան հարցնեմ, ճշմարի՞տը կպատասխանես:

— Աղա, այդ ինչ խոսք է, որ դուք հրամայում եք: Միթե երբևիցե ես ձեր ասածներին սուտ պատասխաններ տվե՞լ եմ, որ դուք այժմ կասկածում եք:

— Շատ լավ. բայց վախենում եմ, որ այս անգամ սուտ ասես:

— Էլ ինչ ասեմ, աղա, հարցրեք ու փորձեք:

— Խաչի, դու մեր Թամարի հետ խոսո՞ւմ ես:

— Ինչո՞ւ չէ, չորս տարի ձեր տանը ծառայում եմ, ինչպես կարելի էր, որ այդքան ժամանակ նրա հետ չխոսեի:

— Ինչ ես խոսում նրա հետ:

— Ի՞նչ պետք է խոսի ծառան խանումի հետ. նա ինձ հրամաններ և պատվերներ է տալիս, իսկ ես կատարում եմ:

— Բացի դրանից, ձեր մեջ ուրիշ խոսակցություն չի՞ եղել:

— Ծառայի և նրա խանումի մեջ չգիտեմ էլ ուրիշ ինչ խոսակցություն

կարող է լինել:

— Շուտ-շո՞ւտ ես տեսնվել Թամարի հետ:

— Տեսնվել ենք երբ որ նրան հարկավոր է եղել ինձ մի հրաման տալու:

— Այդ ժամանակները նա քեզ հետ երկա՞ր է խոսել, թե՞ միայն հրամաններ է տվել:

— Բացի հրամաններից ուրիշ ոչինչ բանի մասին ինձ հետ չի խոսել:

— Ճշմարի՞տն ես ասում:

— Թող աստուծո կրակն իմ գլխին թափվի, եթե ես ձեր առջև սուտ եմ խոսում: Բայց, աղա, ես չեմ հասկանում, թե ինչո՞ւ համար եք այդպիսի հարցեր տալիս ինձ:

— Ոչինչ, այդ քո գործը չէ:

Մակար աղան լոեց և կրկին մտածողության մեջ ընկավ: Նա ձեռները դարսեց մեջքին, ճակատը դարձյալ կնճռոտեց, հոնքերը քաշ արավ: Պարզ էր, որ մի միտք էլի նրան հուզում էր: Նա բարկացած էր:

— Գնա՛, շորերդ կապիր և պատրաստվիր, որ առավոտը վաղ ճանապարհ ընկնես:

Ես գլուխ տվեցի և հեռացա իմ սենյակը: Թե ինչ պատճառով էր Մակար աղան ինձ Բաքու ուղարկում և ինչու համար էր այդ հարցն ու փորձն անում — այս մասին երկար չմտածեցի: Հենց նրա առաջին խոսքերից ես իսկույն հասկացա, թե բանն ինչումն է: Իմ սատանայական միտքն արդեն յուր հետևանքները ցույց էր տալիս:

Շորերս կապկպելու համար բավական եղավ միայն մի ժամ, հետո ես ընկա անկողին քնելու, որ առավոտը վաղ գարթնեմ, բայց քունը փախավ աչքերիցս: Ես երկար ժամանակ անկողնիս մեջ տրորվում էի այս ու այն կողմ, չկարողանալով աչքերս անգամ փակել: Ինձ չարչարում էր այն միտքը, որ Շ... քաղաքից հեռանալով այլևս չպիտի տեսնեի Թամարին:

Այն սենյակը, ուր գիշերում էի, ծառաների սենյակից բաժանված

Էր մի բարակ տախտակյա միջնապատով: Իմ մահճակալը
դրած էր այդ միջնապատի տակ: Ծառաները սովորություն

ունեին առհասարակ գիշերները ուշ քնել: Նրանք իրանց գործերը վերջացնելուց
հետո հավաքվում էին միասին և սկսում գրույց անել գրեթե մինչև գիշերվա կեսը:
Սովորաբար նրանց խոսակցության նյութը լինում էին աղա Գուլամյանցների
ընտանեկան և առևտրական գործերը: Ճրագը հանգցրել էի, որ գոնե մութ տեղ
կարողանամ քնել, բայց իզուր — քունը ինձանից փախչում էր: Ճարահատյալ,
ժամանակս անցկացնելու համար, ականջս դեմ տվեցի տախտակի միջնապատի
ճեղքերից մեկին և սկսեցի լսել ծառաների խոսակցությունը: Անօգուտ քան չէր:

— Ինչ ուզում ես, ասա, Գալուստ, Խաչին շատ խորամանկ տղա է:

Լսելով անունս, շատ հետաքրքրվեցի և, ականջս ավելի մոտ սեղմելով ճեղքին,
շունչս հավաքած, սպասում էի, թե ինչ են խոսելու իմ մասին:

— Բայց Թամար խանումը այնպիսի աղջիկ չէ, որ շուտ խաբվի, — ասաց
ծառաներից մեկը:

— Ինչքան էլ խելոք լինի, Խաչի ճեղքից չի կարող պրծնել:

— Ես էլ չեմ հավատում, որ դրուստ է ասածդ:

— Չես ուզում, մի հավատար, բայց ամբողջ քաղաքն է խոսում այժմ: Մի քանի
ամիս սրանից առաջ դու ինքդ տեսնում էիր, թե քանի տեղերից էին
առաջարկություններ անում, այժմ ոչ ոք չի ուզում մոտենալ: չենց սրանից կարող ես
իմանալ, որ ամենը, ինչ որ խոսում են, ճշմարիտ է: Չէ, անիրավը խեղճ աղջկա
անունը լավ խայտառակեց քաղաքում:

— Թեկուզ ամբողջ աշխարհը խոսի, ես էլի չեմ կարող հավատալ: Թամարին ես
լավ եմ ճանաչում, նա այնքան զգույշ աղջիկ է, որ հազար Խաչիներ միասին
հավաքվելով, չեն կարող նրան խելքից հանել: Ես կարծում եմ, որ այդ սուտ լուրն
ինքը Խաչին է տարածել:

— Ի՞նչ օգուտ ունի Խաչին այդպիսի սուտ լուրեր տարածելուց:

— Ինչ օգո՞ւտ: Այ լսի՛ր. Խաչին Թամարի համար հոգի է տալիս, բայց շատ
լավ գիտե, որ ռեխը քան չի ընկնիլ: Ահա նա լուր է

տարածել, թե իբր Թամարը սիրահարված է յուր վրա, իբր վաղուց

Գործակատարի հիշատակարանից ^{IX} _{VII} →

Ալեքսանդր Շիրվանզադե

երկու հանք, մի ահագին նավթագործարան, մի տակառագործարան

և մի քանի նոր շինություններ, որոնք Բաքվի մեջ առաջնակարգ տեղ պիտի բռնեին: Ճշմարիտը խոստովանած, առաջին անգամ մտնելով այդպիսի մեծ գործերի մեջ, մի տեսակ երկյուղ զգացի, որ միգուցե չկարողանամ կառավարիլ և Աբրահամ աղան, տեսնելով իմ անընդունակությունը, արտաքսի, թողնելով ինձ, ինչպես ասում են, չոր տափի վրա: Բայց մտաբերելով իմ մինչև այդ ժամանակ ունեցած հաջողությունները, չվհասավեցի և աստուծո անունը տալով (նեղ ընկած ժամանակ ես դիմում էի նրան), սկսեցի գործել:

Սկզբում Աբրահամ աղան ինձ հետ վարվում էր մի փոքր մեղմ, այնպես, որ ես կարծեցի, թե նա ավելի համբերող մարդ պիտի լինի, քան Մակար աղան: Բայց հետո մի քանում նկատելով մի չնչին սխալ, նա այնպես փոխվեց և կատաղեց ինձ վրա, որ ես իսկույն հասկացա, թե ինչ տեսակ մարդու հետ գործ ունիմ:

Քանի որ Աբրահամ աղան Բաքու էր գտնվում, ես գործերի կառավարության մեջ կատարում էի երկրորդական դեր, իսկ երբ նա ճանապարհվում էր Ռուսաստան, իմ գործերը բազմապատկվում էին, ես դառնում էի լիակատար կառավարիչ: Հարկավոր էր մեծ հավատարմություն գործակատարի կողմից, որ աղա Գուլամյանցների նման զգույշ և խորատես մարդիկ հանձնեին նրան այդ գործերի կառավարությունը, ուր գործակատարը, եթե ուզենար, կարող էր նրանց գլխին լավ օյիններ բերել:

Ես ընդունում էի Ռուսաստանից եկած փողերը և հանձնում բանկը, կառավարում էի ֆոտոգենի գործարանը, հանքերը, տները և այլն, Բաժանում էի գործակատարների, մշակների և արհեստավորների ռոճիկներն ու վարձերը: Մի խոսքով, ամեն ինչ իմ ձեռքումն էր:

Նավթային առուտորի հաջող տարիներն էին: Աղա Գուլամյանցները ճանապարհում էին Ռուսաստան մեծ քանակությամբ ֆոտոգեն: Իմ շահասիրական ծարավը հագեցնելու համար պաշտոնս մի շատ հարմար ասպարեզ էր:

«Շատ հիմար մարդ կլինիս, Խաչի, եթե բաց թողնես այսպիսի

հաջող հանգամանքները: Մի պատրաստի, քանդված, ոսկե
հոր է աղա Գուլամյանցների գործը քեզ համար, օգտվիր դեպքով և

քանի որ այս հորի մեջ ես, աշխատիր որքան կարելի է գրպանդ ամուր լեցնել»: Բայց ինչպես լեցնելի գրպանս, որ աղա Գուլամյանցները չիմանային: Մեծ անհեռատեսություն կլիներ իմ կողմից, եթե ես, հափշտակվելով հարմար առիթից, բանս դրստեի միանգամից, որովհետև աչքի առաջ ունեի մի ուրիշ նպատակ ևս . ես ցանկանում էի Թամարին ձեռքից բաց չթողնել: Աղա Գուլամյանցներին փեսա լինելը խիստ գրգռում էր իմ ինքնասիրությունը: «Լավն այն է ոչխարին այնպես կոտել, որ նրան զգալի չլինի . հարկավոր է մկրատը զգուշությամբ բանեցնել և թույլ չտալ, որ նա հասնի մինչև կաշին, եթե ոչ, Խաչի, անզգուշությունը կհասցնե քեզ վատ հետևանքների», — ասացի ինքս ինձ:

Միջոցներ շատ կային, ես նրանցից ընտրեցի այնպիսիները, որոնք հեշտ և ձեռնտու էին: Ամսական մի անգամ ես բաժանում էի տակառագործների վարձն և մշակների ռոճիկները: Ոչինչ այնքան հեշտ չէր, որքան սրանց հաշիվների մեջ խառնակություն մտցնելը: Ես աղա Գուլամյանցների տված իմ ամսական հաշիվների մեջ ցույց էի տալիս մի մշակի փոխարեն երկուսը, ավելացնում էի տակառների գինը: Գործակատարական բարբառով հաշիվների մեջ այդ կոչվում է «վերադիր», և ես, ամեն անգամ «վերադիր» անելով, երկու տարուց հետո հաշվեցի և տեսա, որ ինձ մոտ գոյացել է մի նշանավոր դրամագլուխ, որով կարող էի բոլորովին հեռանալ աղա Գուլամյանցներից և ինքնուրույն վաճառական դառնալ: Սակայն ես չշտապեցի: Հարկավոր էր առաջ գնալ, մի անգամ արդեն սկսել էի, այլևս հետ կանգնելն ինձ համար անհնարին էր: Մանրավաճառ Թորոսի ասած գաղտնիքն այլևս ինձ համար պարզվել էր:

Բայց հանկարծ իմ վիճակը դարձյալ փոխվեց . մի օր Աբրահամ աղան ինձ հրավիրեց յուր մոտ և հայտնեց, թե ես պիտի գնամ նրա հետ Ռուսաստան: Այս տեղափոխության պատճառը գիտեի ինչն էր: Աղա Գուլամյանցների ընտանիքն եկել էր Բաքու: Ինձ հեռացնում էին Թամարից, որի մասին իմ տարածած լուրը քանի գնում այնքան գորություն էր ստանում, չնայելով, որ երկու տարի

էր նրան՝ չէի տեսնում: Այս անգամ ևս ես հնադանդվեցի

Գործակատարի
հիշատակարանից X
← VIII →
[Ալեքսանդր Շիրվանզադե](#)

համար լավ չէ, որ դու այդպես վատ ես հագնվում: Իսկ մնացյալն

ուղարկիր հորդ:

— Աստված ձեր կարողությունը տասն անգամ ավելացնի, թող նա ձեզ միշտ իմ գլխին տեր պահի, որ ես էլ ձեր շվարքում ապրել կարողանամ:

— Բայց լավ ծառայիր, խարդախություն չանե՛ս իմ գործերում:

— Թո՛ղ ձեր հացն իմ աչքերը կուրացնի, թե ես մինչև օրս մտածել եմ կամ այսուհետև պիտի մտածեմ ձեր կամ ձեր շահերի դեմ: Երկնքում աստված, ներքև դուք եք ինձ համար . իմ խիղճն ի՞նչպես թույլ կտա ձեր դեմ խարդախություն անել:

— Լա՛վ, գնա՛:

Որպեսզի իմ շնորհակալությունն ավելի զգալի կերպով արտահայտեմ Աբրահամ աղային, ես չորեքի նրա առջև և մի քանի անգամ համբուրեց նրա սերտուկի փեշերն և կոշիկներին ծայրը: Աբրահամ աղան չընդդիմացավ այս բանին: — Ջեր ոտը դրած տեղը թող իմ գլուխը լինի, — ասացի ես ճիշտ արևելյան կեղծավորությամբ, ձայնս դողացնելով, որպես թե զգացնունքից հուզված եմ:

— Շա՛տ ապրես, լավ է, վե՛ր կաց, միշտ այդպես երախտագետ եղիր աղաներիդ: Իսկի չնոռանաս այն մարդկանց լավությունը, որոնք քեզ պահպանում են և պաշտպանում:

— Թող աստված ինձ մոռանա և իմ գլխին կրակ թափի, եթե ես երբևիցե մոռանամ ձեր լավությունները:

— Բավական է, գնա այժմ գործիդ:

Ես կրկին անգամ չորեքի Աբրահամ աղայի առջև և կոշիկները համբուրեցի, հետո, վեր կենալով ու հետուհետ գնալով, դուրս եկա նրա սենյակից:

— «Խաչի, — ասացի ինքս ինձ, պառկելով անկողնում այդ երեկո, — բախտն երեսիդ ծիծաղում է: Աղա Գուլամյանցներին կուրացրել ես, մանրավաճառ Թորոսի

խոսքերը կատարվում են, դու արդեն մտել ես նրանց գրպանը: Այժմ քեզ պակաս է միայն թամարը . եթե նրան էլ ճանկես, այն մամանակ քո մի քանի տարի

առաջ երևակայած փառավար ապագան այլևս իրականացված է:

Գործակատարի հիշատակարանից ^{XI}

← IX

→

Ալեքսանդր Շիրվանգաղե

նույն օրն ևեթ ճանապարհվեցի, թողնելով բոլոր գործերը տակն

ու վրա:

Աբրահամ աղային ես իսկապես գտա մահամերձ դրության մեջ:

— Այդ ի՞նչ է պատահել ձեզ, աղա, ի՞նչ քամբախտություն հասցրեց ինձ
աստված, — գոռացի ես լացի ձայնով, ընկնելով նրա մահճակալի վրա և
համբուրելով նրա ճակատը:

— Խաչի, մեռնում եմ, — պատասխանեց նա թույլ ձայնով:

«Չհաննամք որ մեռնում ես, մի քիչ էլ վաղ պիտի մեռնեիր», — ասացի ես
մտքումս:

— Աստված ոչ անի, ի՞նչ ես ասում, աղա:

— Չէ, մեռնում եմ, Խաչի, այն անխղճմտանքը տունս քանդեց, — շարունակեց
Աբրահամ աղան տնքտնքալով, գլուխը բարձրացնելով բարձի վրայից:

— Ո՞վ է ձեր տունը քանդել, աղա, ի՞նչ եք հրամայում, — հարցրի ես
զարմացած:

— Հրեա Շաբաթը տունս քանդեց, նա՛... քառասուն հազար... քառասուն
հազար... ա՛խ...

Աբրահամ աղան չկարողացավ ավարտել յուր խոսքը, նրա թուլացած գլուխն
ընկավ կրկին բարձի վրա: Ես նկատեցի նրա աչքերում արտասուք:

— Ի՞նչ քառասուն հազար աղա, ասացեք, տեսնեմ ի՞նչ է արել անիրավ
Շաբաթը:

— Փողերս կուլ է տալիս... հաշա է անում... ասում է պարտական չեմ:

— Ի՞նչ փողեր:

— Այս տարվա ֆոտոգենի փողերը, ասում է տվել եմ Խաչիին, կերավ այն անխղճմտանքը... Էն, Էն...

Մի փոքր միջոցից հետո եկավ բժիշկը, ես նրանից հարցրի ինչ է Աբրահամ աղայի հանկարծակի հիվանդության պատճառը:

— Կաթված, — պատասխանեց բժիշկը կարճ ու կտրական:

— Հույս կա՞ որ առողջանա:

— Հագիվ թե մինչև երեկո ապրի:

«Աստված տա, որ չապրի», — ասացի մտքումս խորը հառաչելով:

Գործակատարի հիշատակարանից ^{XII}

←
X

→

Ալեքսանդր Շիրվանզադե

մի ծանր բեռն էր դարձել, հարկավոր էր այդ բեռնից մի կերպ

ազատվել:

Մի օր Մակար աղան հրավիրեց ինձ յուր առանձնասենյակը: Հրավիրեց եմ
ասում, որովհետև այլևս ինձ ոչ ոք հրամայել չէր կարող, իմ լեզուն երկարել էր, և
աղա Գուլամյանցներն այլևս չէին կարող առաջվա նման ինձ հետ վարվել ինչպես
մի ստրուկի, մի տնային կենդանու հետ:

— Խրիստաֆոր Սերգեյիչ, համեցեք, նստեք, — դարձավ ինձ Մակար աղան,
առաջարկելով ինձ աթոռ:

Տեսնու՞մ եք. կոշկակար Սարգսի տղա «յորդա Խաչին» այժմ Խրիստաֆոր
Սերգեյիչ է դառել, և գոռոզ աղա Մակար Գուլամյանցը նրան աթոռ է
առաջարկում: Գե՛հ, լվլվի՛ր, Խաչի, ինչպես ձուկը ջրի մեջ:

— Ի՞նչ եք կամենում ասել, Մակար Պետրովիչ, — ասացի ես համարձակորեն,
«աղայի» փոխարեն Մակարի պոչին կպցնելով «Պետրովիչը»:

— Ոչինչ, մի փոքր ուզում եմ քեզ հետ ժամանակ անցկացնել: Ա՛յ տղա,
Գալուստ, շուտ արա, սուրճ բեր, — դարձավ նա ծառային:

Ես չհավատացի Մակար աղային, թե նա ինձ հրավիրել է լոկ ժամանակ
անցկացնելու համար: Նայելով նրա դեմքին, իսկույն հասկացա որ անշուշտ մի
կարևոր գործ ունի հետս:

Ծառան երկու բաժակ սուրճ բերեց:

— Համեցեք, Խրիստաֆոր Սերգեյիչ, վերցրեք ձեր բաժակը, — դարձավ
Մակար աղան հրամանոցս վերին աստիճանի քաղաքավարությամբ:

Որովհետև մինչև այն օրը սովոր չէի Մակար աղայի այդ տեսակ
հարաբերության, ուստի խիստ խորթ թվաց ինձ նրա վարմունքը: Ես շփոթվեցի: Թեև
այլևս ոչինչ կախումն չունեի ոչ ոքից, որովհետև արդեն ապահով էի, բայց, ինը
տարի ծառայելով աղա Գուլամյանցներին, ինը տարի ուրիշների հրամանները

կատարելով, ինը ասարի նրանց ձեռքում հասարակ մեքենայի դեր կատարելով, ես կամա-ակամա կորցրել էի ինքնուրույնությունը, մեռցրել էի իմ

սեփական զգացմունքները:

Ընտանեկան և առևտրական զանազան գործերի վրա խոսելուց

հետո Մակար աղան կամաց-կամաց խոսակցության նյութը փոխեց:

— Խրիստաֆոր Սերգեյիչ, քանի՞ տարի է, որ դու մեր գործերում ծառայում ես, — հարցրեց նա հանկարծ:

— Անցյալ գարնան ինը տարին լրացավ, այժմ տասներորդն է, — պատասխանեցի ես:

— Քանի՞ տարեկան կլինեիր մեզ մոտ մտնելու ժամանակ:

— Տասնկյոթ տարեկան:

— Ուրեմն այժմ քսանևվեց տարեկան ես:

— Տասնկյոթ, այն էլ ինը, այո, ուղիղ քսանևվեց տարեկան եմ:

— Բավական մեծացել ես, — աս'աց Մակար աղան ժպտալով:

— Այո՛, սկսում եմ ծերանալ:

— Այժմյան ջահելները մեզանից շուտ են ծերանում, — ասաց Մակար Պետրովիչը կատակով: — Բայց գիտե՞ս ինչիցն է այդ:

— Ինչի՞ց է, Մակար Պետրովիչ, — հարցրի ես հետաքրքրությամբ:

— Նրանից, որ այժմյան ջահելները չեն պսակվում և իրենց կյանքն անց են կացնում շոայլութենով:

— Պսակվողները մի՞թե չեն ծերանում:

— Ծերանում են, բայց ժամանակին և ոչ թե չպսակվողների նման՝ ժամանակից քսան տարի առաջ: Ես պսակվելիս երեսունյոթ տարեկան էի, բայց այս վեց տարում ես բավական զանազանություն եմ գտնում իմ առաջվա ու այժմյան առողջության մեջ և շատ ափսոսում եմ, որ տասը տարի առաջ չեմ պսակվել: Ես այժմ եմ հասկանում, թե ամուսնությունն ինչքան օգտավետ է մարդու: Մխալված եմ համարում այն մարդուն, որը ժամանակին չի պսակվում:

— Լավ կլիներ, եթե ամեն՝ մարդ կարողություն ունենար ամուսնանալու, բայց չէ՞ որ շատերը իրանց չոր գլուխը չեն կարողանում պահել, ի՞նչպես կարող են ընտանիք պահել:

— Ով որ ուզենա պսակվել, կարողություն էլ կգտնի:

— Որտեղի՞ց կարող է գտնել: Օրինակ, ինձ նման մարդ ի՞նչպես կարող է ծառայելով ընտանիք պահել, — ասացի ես, հասկանալով

մասամբ Մակար աղայի միտքը:

— Քանի որ մարդ մենակ է, աստված էլ նրան մեկի ապրուստ է տալիս, բայց երբ անուսնանում է, աստված ինքը նրա ընտանիքի հոգան էլ է տեսնում: Օրինակ, դու այժմ մենակ ես, նա քեզ քո ապրուստը տալիս է, բայց երբ պսակվես, քո ընտանիքի հոգան էլ կանես:

— Եթե իմանամ, որ աստված կարողություն կտա ապրելու, հենց վաղը կպսակվեմ:

— Փորձիր և տես կտա թե չէ: Արի՛, ճշմարիտ, Խրիստաֆոր Մերգեյիչ, քեզ պսակենք: Վաղուց եմ մտածում, որ հարկավոր է քեզ պսակել և շատ ժամանակ է, որ մի լավ, սիրուն աղջիկ աչքի առջև ունիմ քեզ համար, ասաց Մակար աղան, դարձյալ ժպտալով:

— Ո՞վ է այդ աղջիկը, Մակար Պետրովիչ, ես գիտեմ, որ ձեր հավանածն անպատճառ լավը կլինի, — հարցրի ես, միամիտ ձևանալով:

— Մի երևելի, հարուստ և ազնիվ ընտանիքի աղջիկ, որի վրա շատերն աչք ունին:

— Ո՞վ է այդ ընտանիքը:

— Մեր ընտանիքի նման մեկը:

— Ես այս քաղաքում ձեր ընտանիքի նման ուրիշը չեմ ճանաչում:

Մակար աղան դռանը զարկեց, և նույն րոպեին իմ առջև ներկայացավ աղա Գուլամյանցների ամբողջ ընտանիքը:

Ես նկատեցի նրանց մեջ գլուխը քաշ ձգած և ամոթից կարմրած Թամարին, որի ձեռից բռնած ներս բերեց Մակար աղայի ամուսինը:

— Այ քեզ այն ընտանիքը, սա էլ իմ ասած աղջիկը: Հը՛մ, այժմ ճանաչո՞ւմ ես թե ոչ, լավ մտիկ արա, — ասաց Մակար աղան, բռնելով Թամարի ձեռքից և առաջ քաշելով:

Ես ամոթից կարմրեցի և չկարողացա ոչինչ խոսել:

— Ձեռ ձեռի տվեք, ես ձեզ վաղուց եմ մտքումս նշանել:

Ես անզգայաբար ձեռս մեկնեցի Թամարին: Գործողությունն

այնքան հանկարծակի եղավ, որ ես, ճշմարիտն ասած, մնացել էի

շվարած:

— Ի՞նչ ես սառել, այ կնիկ, Գալուստին հրամայի շանպանակի բերի:

Անցան առաջին վայրկյանները, և ես, փոքր առ փոքր ուշքի գալով, սկսեցի ուշադրությամբ քննել իմ դրությունը:

— Աստված շնորհավոր անի, բարով շուտով պսակենք, — ասաց Մակար աղան, դատարկելով շանպանիայով լի բաժակը:

— Ամեն, ամեն, աստված շնորհավոր անի, — կրկնեց ամբողջ ընտանիքը միաբերան:

— Ես իմ կողմից նշանեցի, վաղը քահանա կկանչենք, որ «պահպանիչն» ասի, բանը վերջանա, — ասաց Մակար աղան մի մեծ աղամանոյա մատանի անցկացնելով իմ մատին, մյուսը Թամարի մատին:

«Յորդա Խաչի, բանդ շինվեց, բայց մի հափշտակվի՛ր, ոտդ ամուր դիր», — մտածեցի ես իսկույն:

— Մակար Պետրովիչ, ես արժանի չեմ այս փառքին:

— Ամենից արժանավորը դու ես, ես հենց մինչև այսօր Թամարին քեզ համար եմ պահել:

— Չէ՛, Մակար Պետրովիչ, ինձ նման աղքատ մարդը անարժան է ձեր նման հարուստ ընտանիքի փեսա դառնալուն:

— Մո՛ւս արա, դատարկ, դատարկ մի՛ դուրս տուր, աղքատին հարստացնելը Գուլամյանցների ձեռքում մի դժվար բան չէ: Քսանուհինգ հազար մանեթ օժիտը Թամարի գլխին է:

«Փառք աստուծո, ես էլ հենց այդ էի ուզում լսել քո բերանից», — ասացի մտքումս և մատանին քաշեցի մատիս:

Պետք է ասած, որ այն օրվանից, երբ Թամարը գրավել էր ուշադրությունս, երբեք մի անգամ էլ ինձ չեմ տվել այն հարցը, թե արդյոք ինքը Թամարը կհամաձայնվի իմ ամուսինը դառնալ: Ես այս հարցով գլուխ ցավացնելն ավելորդ էի համարում, որովհետև գիտեի, որ Թամարի կամքը ոչինչ նշանակություն չէր կարող ունենալ: Աղա Գուլամյանցների ընտանիքում, ինչպես վերը հիշել եմ, դեռ տիրում էր ասիական բռնակալության ոգին: Այնտեղ Թամարի համակրությունը դեպի յուր նշանածն ոչինչ

նշանակություն չէր

Գործակատարի հիշատակարանից

←
XI

Ալեքսանդր Շիրվանզադե

Եվ այժմ ոչ ոք չի կարող երես առ երես ինձ հանդիմանել,

որովհետև ես փող ունիմ, հարուստ եմ: Իսկ հետևիցս ով ուզում է և ինչ ուզում է թող խոսե, փույթ չէ: Առերես ես այժմ ամենից հարգվում եմ, և այսքանը բավական է:

Երեկ տեր-Վահակից նամակ ստացա, որով նախկին ուսուցիչս խնդրում էր Շ... քաղաքի կիսախարխուլ եկեղեցու համար մի գանգ բերել տալ Ռուսաստանից: Ես պատասխանեցի, թե ուրախությամբ կկատարեմ նրա խնդիրը: Այժմ կարող եմ և միջոց ունիմ բարեգործություններ անելու, ես Խրիստաֆոր Սերգեյիչ աղա Առուշանովս...

1883 թ., նոյեմբեր, Թիֆլիս:

About this digital edition

This e-book comes from the online library [Wikisource](http://wikisource.org)^[1]. This multilingual digital library, built by volunteers, is committed to developing a free accessible collection of publications of every kind: novels, poems, magazines, letters...

We distribute our books for free, starting from works not copyrighted or published under a free license. You are free to use our e-books for any purpose (including commercial exploitation), under the terms of the [Creative Commons Attribution-ShareAlike 3.0 Unported](http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0)^[2] license or, at your choice, those of the [GNU FDL](http://www.gnu.org/copyleft/fdl.html)^[3].

Wikisource is constantly looking for new members. During the realization of this book, it's possible that we made some errors. You can report them at [this page](#)^[4].

The following users contributed to this book:

- Chaojoker
- GeoO

-
1. [↑ http://wikisource.org](http://wikisource.org)
 2. [↑ http://www.creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0](http://www.creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0)
 3. [↑ http://www.gnu.org/copyleft/fdl.html](http://www.gnu.org/copyleft/fdl.html)
 4. [↑ http://wikisource.org/wiki/Wikisource:Scriptorium](http://wikisource.org/wiki/Wikisource:Scriptorium)